

HADROVICS LÁSZLÓ

SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK KÉRDÉSÉHEZ

(HOZZÁSZÓLÁS KNIEZSA ISTVÁN „A MAGYAR NYELV
SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAI” CÍMŰ KÖNYVÉHEZ)

Előadás a Nyelv- és Irodalomtörténeti Osztály 1956. június 18-án tartott felolvasó ülésén

Knieszsa István könyve a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatásában egy korszakot lezárt, de egyúttal új korszakot is nyitott. Az előszóban bátran elmondhatta volna: idáig jutottunk, itt vessük meg a lábunkat, innen kezdjük az új munkát. Megjelenése óta egyre-másra látnak napvilágot olyan közlemények, amelyek egy-egy részletét kiegészítik, eredményeit egy-egy adalékkal tovább viszik, vagy a munka tudománytörténeti előzményeit, a szláv-magyar szóegyeztetések történetének egy-egy fejezetét tárgyalják.

A könyv nagy érdemeit másutt már általánosságban méltattam, s ezért felmentve érzem magamat, hogy újra elmondjam, mi mindent köszönhet a magyar nyelvtudomány ennek a valóban nagyszabású műnek, s mi minden várható még a második kötetben összegezendő tanulságoktól. Jelen sorokban tehát sem ismertetést, sem kritikát nem akarok adni, hanem a hatalmas anyagnak egy kisebb részletén, néhány délszláv eredetű vagy eddig ilyennek minősített jövevényszavunkon szeretném bemutatni, hogy milyen módszerrel fejleszthetjük tovább Knieszsa könyvének eredményeit. Mielőtt az egyes szavak tárgyalására térnék, röviden szeretnék e dolgozat keletkezésének körülményeire utalni. Az utóbbi években délszláv vonatkozású filológiai kutatásaim során számos középkori történeti forrást néztem át. Ezek forgatása időben egybe esett Knieszsa István munkája kéziratának lektorálásával és a nyomdai munkálatok ellenőrzésével. A latin oklevelekben több olyan érdekes horvát adatra bukkantam, amelyek egy-egy szláv jövevényszavunk történetét, átvételének körülményeit segítettek volna tisztázni. Mivel ezekből a szerző a munka előrehaladott volta miatt alig tudott valamit értékesíteni, mindkettőnkben az a vélemény alakult ki, hogy az új anyag feltárásából származó észrevételeimet legalkalmasabb volna a mű megjelenése után egy önálló cikk keretében közzé tenni. Ilyen irányú kutatásaimat azóta rendszeresen folytattam, s átnéztem a délszláv vonatkozású okmánytárak nagy részét, de távolról sem mindent. Ezzel tulajdonképpen egy másik elgondolásomat is próbáltam megvalósítani. Az utóbbi időben egyre inkább foglalkoztat az a gondolat, hogy a szövejtő törekvések eredményesebbé tétele céljából érdemes volna néhány kísérletet tenni bizonyos forráscsoportok rendszeres átkutatá-

sával. Ki kellene választani egy akár tárgyi, akár földrajzi szempontból körülhatárolt forrás csoportot, s feldolgozni azt, amit ez az anyag a magyar szótörténet és szófejtés számára nyújt. Az ilyen munka nem nagyon szapora, de nem is terméketlen. A kutatónak sok meddő anyagon kell ugyan átrágnia magát, amíg egy-egy értékes adatra bukkan, de a források olvasása közben önkéntelenül is a tárgy- és szótörténet olyan részleteire lesz figyelmes, amelyek nem juthatnának eszébe, ha az egyes szavakat csak a szótárak alapján, elszigetelve, környezetükből kiszakítva vizsgálja. Ilyen kutatásból alakultak ki a *kelengye* és a *gálya, bárka, sajka* szavainkkal foglalkozó cikkeim. Az alább következő szócikkek túlnyomó többségükben szintén ilyen adatokra épülnek.

Maguk az újonnan feltárt adatok nagyon különböző természetűek. Némely esetben egy-egy szónak csak a szlávtságban való elterjedtségéhez szolgáltatnak adalékot (*akol*), vagy a szótörténet kezdetét korábbról keltezik (*garat, taraglya*), máskor csak egy-egy jelentésváltozat korai felbukkanásáról tanúskodnak (*abrosz*), számos esetben új oldalról támogatják Kniezsa bizonyítását, esetleg pótolják annak egy-egy hiányzó láncszemét (*bérc, borostyán, círok, eretnek, mocsár, paplan*), ismét máskor oly tömegben jelentkeznek egy-egy vidéken, hogy segítségükkel az átadó nyelv biztosan vagy legalább is nagy valószínűséggel megállapítható (*lanka, szégye, szelemen*), végül vannak esetek, amikor a már régebben ismert, de most tüzetesebben megvizsgált s az újonnan előkerült adatok más etymonra vagy legalább is más átadó nyelvre utalnak (*násfa, teher; fosztány*). Munka közben néhány olyan szavunk szláv eredetéről is meggyőződtem, amelyeket Kniezsa nem tárgyal (*dáridó, kunyhó, viskó* s néhány helyi jellegű átvétel). Ezeket szintén felvettem, nem mintha a szerzőnek szemére akarnám vetni, hogy nem foglalkozott velük, hanem mivel az anyag természete folytán ide kívánczoltak.

Hozzászólásom szükségszerűen egyoldalú, túlnyomóan délszláv vonatkozású. Ezt az újonnan bevetett forrásanyag természete hozza magával. Ahhoz szólok hozzá, amihez a kutatásaim során érdemleges hozzátenni valót találtam. Ez azonban nem azt jelenti, mintha valamilyen szakmai sovinizmusból mindent délszlávból igyekeznék magyarázni. Nagyon is hasznos volna, ha mások is végeznének a saját területükön hasonló böngészést, s igyekeznének ellensúlyozni az én hozzászólásom egyoldalúságát.

Ennyit röviden a cikk keletkezésének körülményeiről s a feldolgozott anyagról. Az egyes szócikkekből levonható tanulságokat a dolgozat végén fogom összegezni.

abrak

A magyarban régen az *abrak* alak mellett *abrakos* is használatos volt nemcsak mint melléknév, hanem mint főnév is, a szó tehát az átvételkor (*obrok* > *abrak*) olyan magyar végződést kapott, mint *csapláros*, *kocsmáros*, *mészáros* és hasonló szavaink. Erre az alakra eddig két kétségtelen adatunk van. Az egyik 1549-ből, Terjék Tamás levelében, melyet Kanizsáról Nádasdy Tamáshoz írt s amelyben többek között jelzi, hogy elfogyott a szalonna: „Mert en Mal fel szalonanal többet nem talatam . . . Azys Mind el költ éhijak *Abrako/nakis* ninchem Mit Adnj” (LevtKözl. 7 : 275). A másik adatot 1558-ból az OklSz. idézi ugyancsak a Nádasdy család irataiból: „Ég hordo bort *abrakosnak* keztek wgan azon nap”. A szövegösszefüggésből mindkét esetben világosan kitűnik, hogy az *abrakos* nem a személy, aki a fejadagot kapja vagy osztja, hanem maga az *abrak*. Ettől függetlenül az *abrakos*-nak melléknévi értelme is volt, pl. az *abrakos pince* kapcsolatban, éppen úgy, mint ahogy *káposztás pince* is volt (OklSz.).

A szó közelebbi szláv forrásáról egyelőre semmi bizonyosat sem mondhatunk, legfeljebb egy-két körülményre érdemes felfigyelni. A magyarban aránylag későn, a XV. század végén, csáktornyai Ernuszt Zsigmond kincstárnok számadásaiban jelenik meg először (1494—1495.). A királyi konyha alkalmazottai, a szakácsok, mészárosok, teherhordók között egy *Abrakoztho*-t is említenek (Engel, Geschichte des Ungrischen Reichs 1 : 180. Ugyanezt az adatot idézi az OklSz. is.). Hasonló korban több szerb-horvát adatunk van arra, hogy az *obrok* szó a katonák számára kiutalt természetbeni ellátmányt, fejadagot jelenti. A Jajce várában szolgálatot tevő Orsith-Horváth Péter 1507-i feljegyzéseiben az *obrok* ezzel a jelentéssel fordul elő: „ad Zokol dedi fruges *obrok* XV”, „ad . . . castrum (Cerepwar) omnibus computatis dedi fruges *obrok* XV”, „Georgio capitaneo dedi fruges *obrok* X”, „Johanni Horwath, castellano de Jajcza dedi fruges *obrok* I”, „martaloczonibus . . . quando ipsos ad viam exmisi, fruges *obrok* dedi II” s hasonló módon még többször (Thallóczy—Horváth, Jajcza 204—205). Tekintettel arra, hogy a magyarban a szónak ekkor már *abrak* alakja van, a fenti *obrok* adatokat szerb-horvátnak kell tekintenünk, annak ellenére, hogy Orsith-Horváth feljegyzéseiben magyar szavak is előfordulnak. Az *obrok* tehát a szerb-horvát katonai nyelv szakkifejezése volt, s mivel a magyarban aránylag későn jelentkezik, arra lehetne gondolni, hogy a török elleni közös harcok folyamán éppen úgy a szerb-horvát katonai nyelvből jött át, mint *strázsa*, *huszár*, *príbék* és hasonló szavaink. Ez egyelőre csak feltevés, amelyet több magyar szótörténeti adattal kellene támogatni. Az első magyar előfordulás nem ezt látszik bizonyítani, de a fentebb említett két *abrakos* adat az előfordulás helye és körülményei alapján ítélve inkább erre mutat.

abrosz

A szláv *obrusz* vagy *ubrusz* szónak, amelyből a magyar szó származik, eredeti jelentése 'törülköző, izzadságtörő' volt, s csak később vette fel az 'asztalterítő' jelentést, amellyel a magyarban is általánosan ismert. Kérdés az, hogy milyen kortól mutatható ki a szlávban ez utóbbi jelentés. BRÜCKNER (Slovn. etym.) szerint az *obrusz* csak a XIV. században került volna az asztalra.

addig csak 'törülköző' értelemben használták. Ha a lengyelre ez talán érvényes is, a szerb-horvátban az 'asztalterítő' jelentés már a XII. században kimutatható. Egy keltezetlen, de a történészek által a XII. század végére tett latin forrásban a dalmáciai Biševo szigeti szent Szilveszter kolostor földjeinek összeírásában olvashatjuk: „in insula Lexe (!) terram, que vocatur sudarium siue mapa, sclauonice vero *Ubrus*” (CodDiplCroat. 2 : 363). Itt a 'mappa' értelmezés már az 'asztalterítő' jelentés meglétére utal. Valószínű, hogy az *Ubrus* helynévnek és az *ubrus* közsónak összekapcsolása csak népetimológia, ill. a feljegyzés írójának tudós etimologizálása, de ettől függetlenül nem lehet kétséges, hogy magának a horvát *ubrus* szónak megadott két jelentése a 'sudarium' és 'mappa' helyes. Mielőtt tehát a szó a magyarban felbukkanna (első előfordulása a SchlSzl.-ben), a horvátban több, mint két évszázaddal korábban kimutatható az 'asztalterítő' jelentése.

akol

A magyar szó kétségtelenül a szláv *okolъ*-ból származik, amelynek általában 'Umkreis; környék' és 'Lager; tábor' a jelentése, de a szlovénben, szerbhorvátban és ukránban 'Viehhof; Hürde für das Vieh; elkerített legelő v. udvar' jelentése is kimutatható. A magyar régiségben elsősorban mint a nagyobb állatok (ló, bivaly) számára elkerített udvar (v. legelő) szerepel (OklSz.), ma inkább csak a juhállót nevezik akolnak. Az átvétel szempontjából számba jöhető szláv nyelvek közül a régi magyarhoz hasonló jelentés a szlovénen és ukránon kívül a mai szlavóniai horvátból is kimutatható. Az *okol* itt, úgy látszik, inkább a szarvasmarha számára elkerített udvart, legelőhelyet jelenti (HASz.). Középkori forrásokból a horvátban a szónak kimutatható 'sertésudvar, elkerített sertéslegelő' jelentése is. 1256-ban Hoholdus comes a zágrábi káptalannal egyezséget köt, hogy az öt évig megtagadott tizedet miképpen fogja a jövőben fizetni, s e megállapodásban többek között a sertés-tized is szerepel: „De singulis custodiis porcorum, que *vol* uocatur, soluet policham” (CodDiplCroat. 5 : 15). Az itt említett *policha* (= *polica* < *pol-lětsca*) féléves süldőt jelent. 1374-ben ugyancsak a zágrábi káptalan köt a tized fizetésére vonatkozó egyezséget a lendvai Bánfi Miklós fiával Istvánval, s ez alkalomból hivatkoznak az 1256-i okmányra, melyből egyes részleteket átvesznek: „de singulis custodiis porcorum, que *okol* vocatur, pollechan (!) vnam” (i. m. 15 : 35). A két adat lényegében egy, de így is értékes mert a horvátból eddig ilyen jelentésű középkori adatunk nem volt. Nehéz eldönteni, vajon az első *vol* (olv.: *ukol*) adat valóban *u*-val hangzott-e vagy csak íráshiba. Az 1374-i oklevél minden esetre tudatosan javította a horvát szavakat, mert az *i*-ző nyelvjárással mutató *policha* alakot is átírta *pollecha*-ra.

Ezek az adatok természetesen még nem bizonyítják azt, hogy az átvétel a horvátból történt, de rávilágítanak arra, hogy a szlovén és ukrán lehetőség mellett a jelentésbeli rokonság miatt ezzel a lehetőséggel is számolni kell. A szó jelentésfejlődéséhez még csak annyit, hogy a szláv nyelvekben a szabad ég alatt elkerített legelőrészt vagy udvart jelentette és jelenti ma is, ezzel a jelentéssel jött át a magyarba is, és csak nálunk vette fel a fedett istálló jelentést, amellyel lényegében ma is használjuk.

barkóca

Anélkül, hogy a szó származtatását tulajdonképpen előbbre tudnám vinni, a legrégebb magyar adatoknak csak földrajzi rögzítését óhajtom adni. 1257: „usque ad arborem *burcolcha*” (Oklsz., ÁUO, 7: 454, CodDiplCroat. 5: 74). A Dráva—Száva közén az egykori Gersenche megyében, Garić (Garig) hegy tájékán megejtett határjárásban fordul elő. — 1279/1380: a pozsegai káptalan előtt eladott birtok határjárásában: „ad arborem *borcolcha* que est in medio berch in fine vinee” (CodDiplCroat. 6: 326). A birtok valószínűleg Pozsega megyében feküdt. — 1282/1282: et peruenit ad arborem *borkolcha* (ÁUO. 12: 375, CodDiplCroat. 6: 419). A Pozsega megyei Petna és Glogovo (Pethna, Golgoa) birtokok határjárásában említik. — 1343: „arbor *borchowcha* cruce signata” (Oklsz., AnjouOkm. 4: 369, CodDiplCroat. 11: 85). A pozsegai káptalan előtt megejtett nagyarányú osztozkodás alkalmával fordul elő. Ugyanebben az oklevélben említik a Száva folyóban levő szégyéket is.

Ez a négy legkorábbi adat aligha véletlenül származik mind a Dráva—Száva közéről. Az átvételnek valahol a magyar—délszláv nyelvhatáron kellett történnie. Sajátságos módon azonban, amint erre már Kniezsa rámutatott, a feltételezhető **brěkovica* vagy **brěkavica* szláv alak egy nyelvben sem mutatható ki. Hiányzik a HASz.-ból, s a horvátországi okmánytárakban az egyébként sűrűn előforduló szerb-horvát fanevek között sem találtam rá adatot. Ilyen esetekben az ember önkénytelenül is arra gondol, hogy a magyarság az ilyen szót azoktól a magyarországi szlávoktól vette át, akiket később magába olvasztott.

bérc

A legrégebb középkori latin oklevelek, amelyekben e szavunk előfordul általában a 'mons' értelmezést adják, ezenkívül gyakori a 'monticulus, collis, colluculus, clivius' és hasonló értelmezés is. Csak ritkán és későn (1310-től) fordul elő a 'vertex montis' meghatározás. A régiségben tehát e szavunkhoz elsősorban nem a 'hegycsúcs, hegyorom, magas hegy' hanem éppen az alacsonyabb emelkedés, a 'kis hegy, halom, domboeska, lejtő' jelentés fűződött. E jelentésből kiindulva nem nehéz szavunkat a szláv *brědo* 'clivus, collis' szónak valamilyen -c- elemes kicsinyítő alakjával pl. a *brědce*-vel összehozni. De ennek megfelelői mint a bolgár *brědce*, szerb-horvát *brce*, szlovén *brdce* nem igen szolgálhattak az átvétel alapjául, mert a szóvégi -e eltűnését nehéz volna megmagyarázni. Kniezsa lényegesen előbbre lendítette a kutatást azzal, hogy rámutatott az óceh *Brdec* típusú helynevekre, amelyek azt bizonyítják, hogy a *brdo* szónak nemcsak a szabályos semleges nemű -*ce* képzővel alakulhatott deminutivuma, hanem analógiás úton a hímnemű -*cb* képzővel is. Ilyen -*cb* képzős származék a régi szerb-horvátban mint közső is élt s ebből a magyar *bérc* nehézség nélkül megmagyarázható.

Az egykori alsó-szlavóniai Szana vármegyében a Száva mellett fekvő Pobresya (Pobřežje 'partmente') nevű birtok 1328-iki határjárásában találtam a következő adatot: „deinde vadit ad unam (!) riwlum Dolgi vocatum et transit eundem riwlum; deinde vadit supra ad unum *berdech* et venit ad unam metam terream versus occidentem” (Thallóczy—Horváth, Alsó-

szlávóniai okmánytár 33). A hely értelméből kétségtelen, hogy a *berdech* megjelölés valamilyen magaslatot jelentett, s a szó nem is más, mint a szláv *br̋do*, szerbhorvát *br̋do* 'Berg' szónak *-bcb* képzővel alakult **br̋dbcb* > kaj-horv. *br̋dec* deminutivuma, s véleményem szerint a magyar *bérc* ennek az átvétele.

Az egyeztetés jelentéstani szempontból kifogástalan, hangtani szempontból azonban némi magyarázatra szorul. A szótóban a vokalikus *r*-et a magyarban *-er-* szótag helyettesítette, hasonlóan ahhoz, mint *görcs* és alább tárgyalandó *teher* (< *tereh* < *terh*) szavainkban történt. A legrégebb magyar alak tehát *berc* volt, majd ebből nyúlással *bérc* s ebből az *-i-ző* nyelvjárásban *birc* lett. A *berc*-ből *börc* is fejlődhetett. Az első kétségtelenül *bérc*-nek olvasandó adatok (*Beerch*) 1238/1292-ből ill., 1256-ból valók, míg az első *birc* (*Byrch*) alak 1265-ből származik (OklSz.). Nem valószínű tehát az Etsz. feltevése, hogy a hangfejlődés *birc* > *berc* > *börc* lett volna s a mai *bérc* újabb nyúlás eredménye lenne. A szóvég alakulásának megvilágításához röviden vázolnunk kell, hogy az ilyen *-bcb* végződésű szavak hangalakja hogyan fejlődött a szerb-horvátban és hogyan tükröződik a magyarba ájtött szavakban. Az ősszláv redukált hangok, az *ǫ* és *ɔ* már a legrégebb szerb-horvát nyelvemlékek korában gyenge helyzetben eltűntek, erős helyzetben pedig egyetlen redukált hanggá fejlődtek, melyet a cirill és glagolita emlékek általában *ѣ* betűvel, a latinbetűsek *e* vagy *i*-vel jelölnek. E hang helyén a későbbi fejlődés folyamán a *što-* és *ča-*nyelvjárásban *a*, a kaj-nyelvjárásban *e* jelenik meg. Tehát *otbcb* 'apa' > *otbc* > *otac*, ill. *otec*. Amíg a fejlődés utolsó szakasza végbe nem ment, a *ѣ* betűvel jelölt hang ejtése csekély intenzitású lehetett és bizonytalan színezetű volt, ami abból is látszik, hogy a legrégebb latinbetűs szórványemlékekben a *što-* és *ča-*nyelvjárás területén is hol *i*, hol *e* jelentkezik a helyén, de sok esetben egyáltalán nincs is jelölve. Az ilyen hangot tartalmazó szavak magyar átvételének módja legjobban azokon a középkori horvát hely- és vízneveken figyelhető meg, amelyek *-bcb* képzővel, illetőleg *-ovbcb* és *-inbcb* képzőbokkal alakultak. Az ilyen nevek magyar átvétele általában úgy történt, hogy amíg a *ѣ* hangból teljes magánhangzó nem lesz, csekély intenzitása és bizonytalan hangszíne miatt a magyar fül nem is érzékeli, átvételkor magyar magánhangzóval nem helyettesíti. A horvátországi és szlávóniai latin oklevelek cömegével tartalmazzák az ilyen hely- és vízneveket. Az alábbiakban csak néhány adatot idézek lehetőleg olyan forrásokból, amelyekben egymás mellett szerepel az illető névnek horvátos és magyaros ejtése. Ilyenek: *Čr̋nec* víznév (*č̋rn̋o* 'fekete'), *studenec* 'forrás, patak', *Leskovec* víznév (*l̋ěsk̋o* 'mogyoró'), *Lipovec* helynév (*lipa* 'hárs'), *Javorovec* víznév (*javor̋o* 'juhar'), *Jelševac* (*jelša* 'égerfa') víznév. Az adatok a kaj-horvát területről valók. 1201: „ad rivum Zelina qui fluens iungit se rivo nominato Cernēz.;, 1209: „inter Zawam et Cherniz” (MonEpZagr. I: 13, 20); 1209: „predium iuxta Crapina nomine Cherniz” (i. m. 18); 1201: „rivus Lescouz”, de ugyanott: „ad rivum predictum Lescoues” (i. m. 14); 1217/1272: „in fluvium nomine Jelseuch” (i. m. 41); 1217: „iuxta rivum qui vocatur Jelseuz”, de ugyanott: „in supradictum rivum, qui vocatur Jelshevec” (i. m. 38) és 1225: „ubi Camicniza et Yelsevec oriuntur” (i. m. 53); 1209: „meta incipit ad caput Jaworoz et tendit ad Lipouz”; „predium nomine Lipouz” (i. m. 19, 20); 1201: „inde (procedit) ad fontem ad quem Studens . . . stat arbor pomorum” (i. m. 13); 1209: „iuxta rivum nomine Studensz” (i. m. 18); 1225: „in Studenc” (i. m. 53); de ugyanitt: „versus rivulum Cocosinec” (= Kokošinec) és 1283: „venit ad puteum Belastudenech (BlagayOkl. 46). Az *-ovbcb*, *-evbcb* képző-

bokorral alakult horvát földrajzi nevek régi kiejtésére jellemző, hogy a magyarba mind *-óc*, *-őc* végződéssel jönnek át. (Az *-ьсь* képzővel alakult tulajdonnevekhez hasonlóan viselkednek a magyar átvétel alkalmával az *-ькь* képzővel alakultak is. Ezekről a *cirok* szavunkkal kapcsolatban szölok bővebben.)

A *bérc* esetében a fejlődés első lépése a horvátban **brьdьсь* > *brьdьсь*, ebből a magyar átvétel **berьсь*, ill. **bertьсь* > *berьсь* lett. Értelmem talán már így is elég világos, de bizonyára meggyőzőbb lenne, ha több olyan szerb-horvát földrajzi nevet tudnék kimutatni, amelyekben az *-ьсь* képző előtt a szótőben *d* vagy *t* áll s a szerb-horvát *-*dьсь* vagy *-*tьсь* végződésből a magyarban egyszerűen *-c* lett. Ha sok példát nem is, kettőt mégis tudok idézni. Az egyik a zágrábi felső városnak, a latin oklevelek *mons Grecensis*-ének neve. E városrész horvát neve **Gradьсь*, azaz *Gradec*, ill. *Gradac* volt. IV. Béla királynak 1247-ben kiadott és eredetiben megőrződött oklevelében ezt olvassuk: „montem quendam nomine *Gradyz*, in comitatu zagabiensi, iuxta Zagrabiam existentem” (MonCivZagr. 1: 21); Frangepán Kristóf pedig 1526-ban egy horvát nyelvű glagolita levelében a felsővárosi zágrábiakról és a káptalani kanonokokról szólva ezt írja: „Zagrebczi z *Gratca* i kanonici s kaptoloma” (i. m. 3: 255). Egyébként e név a középkori latin oklevelekben általában *Grech* (*Grež*, *Grecz*) egyszer *Kerec* alakban fordul elő, így 1242: „in Zagrabia in monte *Grech*” (i. m. 1: 15); 1256/1270: „in monte *Grech* de Zagrabia” (i. m. 26); 1333: „quandam vineam in monte *Grech*” (i. m. 141); a zágrábi székesegyházhoz tartozó terület határjárásában pedig 1201: „in loco qui dicitur *Kerec* ad rivum *Circuniza*” (i. m. 3; a patakról az oklevél megmondja, hogy Zágrábon folyik keresztül). Klaić felteszi, hogy a *Grec* alak a zágrábi német telepések ajkán keletkezett. (Viestnik hrv. arkeol. dr. 2: 103). De kérdés, hogy a német telepések milyen nyelvjárást beszéltek, mert a bajorosztrák nyelvjárás nem ismeri az umlautot, s így Stájerország fővárosának neve is *Graz* maradt (nem pedig *Grüz*). A magyarban a hangrendi átcsapás szokatlan ugyan, de nem lehetetlen. A német közvetítés feltevésére különben semmi szükség sincs, mert a magyar—horvát érintkezés folyamán hasonló eredetű helynevek magyaros *Grec* és *Gerec* alakjai olyan területen is kialakultak, ahol német lakoságnak nyoma sem volt. Így hasonló nevű hely Zágráb megyében a Kulpa folyó mellett fekvő *Gradec* vár, illetőleg a később ennek nevével ugyanezen a vidéken keletkezett *Alsó-Gradec* és *Felső-Gradec*. Ezeknek magyar neve szintén *Grec*, ill. *Gerec* lett, amint a következő adatok mutatják. 1327/1328: „possessionem *Grech* vocatam iuxta Culpam” (BlagayOkl. 102); 1519/1523: nobilibus Blasio Radozlawythy de *Alsogradecz*, Mathia Kastrylowythy de eadem (i. m. 451); 1523: nobilibus Blasio Radozlawchych (!), Mathia Kastrylowych de *Also Gerecz* (i. m. 459). A másik, hasonló hangjelenséget mutató szó egy patak neve, mely a *smrьdьti* 'bűzleni' igéből keletkezett *-ьсь* képzővel: **Smrьdьсь*, s magyar jelentése 'bűdös patak' volna. Ez a név 1266-ban „ad rivulum qui vocatur *Smerdz*” (CodDiplCroat. 5: 406) alakban jelentkezik, magyaros ejtése tehát *Szmerc* volt.

Ahogy a **Gradьсь*-ből és **Smrьdьсь*-ből a magyarban *Grec*, *Gerec*, ill. *Szmerc* keletkezett, éppen úgy lehetett a **brьdьсь*-ből *berьсь* > *bérc*.

borostyán

E szó származtatásához mindössze annyi hozzátennivalóm van, hogy a szerb-horvát *brьčan* (< *brьšćanь*, *brьšćanь*) alak, melyből a magyar átvétel

történt, s amelyet a HASz. írók nyelvéből 1623 óta tud kimutatni, már a középkorban is előfordul mint horvát víz- és helynév alapszava. Az *-ovbcb* képzőbokkal alakult *Bršćanovec* név a XIII. század óta mint egy Körös megyei birtok (később vár) és az ott folyó patak neve igen gyakran szerepel az oklevelekben. Így 1257: „prima meta terre *Bursonouch* incipit in monte Garig” (CodDiplCroat. 5: 74, ÁUO. 7: 454); 1333/1349/1402: „castellanus de *Borschanouch*”; „particulam terre in districtu *Borschanouch* adiacentem, vicinam et contiguam terre fratrum heremitarum ecclesie beate virginis in monte Garigh”; coram Benedicto sacerdote ecclesie beati Martini de *Berschanouch* (!)”; „versus ecclesiam beati Martini de *Borschanouch*” (i. m. 10: 117); 1349: „cum magistro Andre Chepi castellano de *Borschanouch*”; „ad vnum riuulum qui dicitur *Borschanouch*” (i. m. 11: 505—6) stb. Későbbi oklevelekben számos, hasonló változatokat mutató adat őrződött meg. Ugyanez a név 1439-ben *Boroschanowcz* alakban fordul elő (LevtKözl. 11: 75). A nevet eredetileg bizonyára a patak kapta, mint ahogy a magyar régiségben is megtaláljuk a *Borostyános* patak (1327: *Burustyanuspatak* OklSz.) elnevezést. A patak neve ment át később a birtokra, ill. a várra. A horvát név a latin oklevelekben magyaros ejtéssel őrződött meg. Valószínűleg a szerb-horvát *bršćan*-nal, ill. a magyar *borostyán*-nal azonos egy személynév is, melyet 1282/1282-ben Pozsega megyében említenek: „et cadit in Pethna potoka, vbi commetatur terre *Burstian*” (CodDiplCroat. 6: 419, AUO. 12: 375), de nem lehet eldönteni, hogy valóban magyar vagy csak magyaros alakban megőrződött horvát névvel van-e dolgunk.

büriü

Az OklSz. 1404-i és 1462-i adatait a magyar adatok sorából törölnünk kell. Ezeket az okleveleket azóta Mályusz Elemér kivonatossan kiadta (LevtKözl. 8: 70—1 és 78—80) s a szövegükből megállapítható, hogy horvát adatokkal van dolgunk. Az 1404-i oklevélben a *Serinaberw* adat a Zágráb megyei, Zágráb és Ogulin között fekvő Kamensko határjárásában fordul elő, s tekintve, hogy a szerb-horvátban a *brv* 'ponticulus' nőnemű, az idézett adat horvát jelzős szerkezet, melynek első tagja az *-in* képzős birtokos melléknév nőnemű alakja. Olvasása tehát *Žerina* v. *Šerina brv*. Alapszava valamilyen személynév lehetett (*Žera?* *Šera?*). Az 1462-i oklevél hasimítvány. A kérdéses adat, melyet az OklSz. idéz, ugyancsak Kamensko határjárásában fordul elő, s ezt az egész részletet a hamisító nyilvánvalóan az 1404-i oklevél alapján szerkesztette. A két adat tehát voltaképpen csak egy, és ez sem magyar.

Ezzel szemben kutatásaim során egy eddig ismeretlen középkori magyar adatra akadtam. A császnai káptalannak 1322/1364-i a Pozsega megyei Pakrac határjárását tartalmazó oklevelében olvassuk: „exeundo de fluio Sopluncham (!) tendit per siluam ad fluuium Pukur ubi *Munkadbrui* nominatur” (CodDiplCroat. 9: 54). Az adat valószínű olvasása: *Munkád brüi* azaz *bürüje*. Ennek az egy középkori adatnak az alapján azonban még nem lehet arra következtetni, hogy az átvétel éppen a szerb-horvátból történt volna.

cirok

Az EtSz. azért tartotta bizonytalanoknak e szavunk délszláv származtatását, mert a magyarban olyan korban jelentkezik először, amikor a szláv

jereket már rég teljes hangok váltották fel s így a što- és ča-nyj.-ban levő *sijerak*, *sirak*, a kaj-nyj.-ban és a szlovénben kimutatható *sirek*, ill. *sirak* nem lehet a magyar *cirok* előzménye. Kniezsa ezt az aggályt elveti, a magyar szót ódélszláv **sírǫkz* alakból származtatja, s felteszi, hogy a szó a délszlávban már a jerek változása előtt is meglehetett, bár a forrásokból ki nem mutatható. Kniezsa megállapítását a magyar szó származásáról fenntartás nélkül elfogadjuk, de némileg más indokolással. Fentebb *bérc* szavunkkal kapcsolatban részletesen bemutattam, hogy a szerb-horvátban a jerek fejlődése nem olyan módon ment végbe, hogy az erős helyzetben mindjárt teljes hangokká, *a*-vá vagy *e*-vé lettek, hanem először bizonytalan hangszínű és csekély intenzitású *ə*-féle hang lett belőlük, amelyet az idegen fül, de helyenként még a hazai is alig érzékelt. Amit a *bérc*ccel kapcsolatban az *-bčb* képzővel alakult appellatívumokról és tulajdonnevekről mondtam, ugyanaz áll az *-čkz* képzővel alakult szavakra is. A középkori emlékekben számos adat van arra, hogy ilyen szláv nevek, mint **Borčkz*, **Bratilčkz*, **Chvalčkz*, **Jelenčkz*, **Mladčkz*, **Pribčkz* stb. a szerb-horvátban *Bork*, *Bratilk*, *Bratk*, *Hvalk*, *Jelenk*, *Mlatk*, *Pribk* és hasonló alakban jelennek meg a XIII. és XIV. század folyamán is, amikor már a jerek helyén teljes hangzót várnánk. Így 1264: Jacov et *Stephk* filii *Chualk* (Blagay Okl. 15); 1269: Ruzete filius *Bratk*, ugyanitt: Obrad filius *Stepk* (i. m. 18); 1273: *Bratylk* filio Golob, ugyanitt: *Zlobask* filio Gordos (i. m. 23); 1278/1278: Farcasio et Vlebeta filii *Jelenk* (i. m. 24); 1292: terre Martini filii *Mlatk* (i. m. 57); 1314: comites Obrad, *Stepk* (i. m. 78); 1316: Stephano filio *Bork* et Nicolao filio Prodani nobilibus de genere Priba; campus *Mirk* (ezt ugyanitt *Mirkouopole*-nek is nevezik); *Pribk* nepos Sante et Cherne de genere Iachkouichi; *Bratk* filius Craise (i. m. 80–82). Van a kaj-horvátban néhány appellativum is, amelyeknek írása még az újkorban is ingadozik. Ezekben a *k* végződés előtt *r* áll. Ilyenek *pastorek* (< *pastorčkz*) 'mostohafiú' és *torek* (< **vřtorčkz*) 'kedd'. Az előbbi 1513-ban „quidam Gregorius Radycheu *pařthork*” (MonTurop. 3: 559) alakban jelentkezik s ugyanígy (*pařtork*) szerepel Bellosztenecz szótárában is, de ugyanakkor 1510-ben: „Georgio *Pastorek*” (LevtKözl. 13: 264) és Jambresich is *pařtorek* alakban hozza. A másik szónak mindkét szótárban csak *tork* a kaj-horv. megfelelője. E szavak közé tartozik a **sírčkz* is, amely 1550-ben egy turopoljei hatalmaskodási ügy okmányában kétszer is *sirk* (írva: *zyrk*) alakban fordul elő: „*zyrk* coros septem, haydynae coros tres”; majd alább: „*zyrk* coros quatuor cum dimidio” (MonTurop. 3: 203), a két említett szótárírónál viszont *szirek* alakban szerepel. Megjegyzem, hogy az említett okmány a *c* hangot *cz*-vel jelöli, pl. *Laczkowych*, *Korylowcz*, *Lokawecz*, *Lwkawecz* nevekben, a *zyrk* adat tehát semmiképpen nem lehet a magyar *cir(o)k*, csakis a horvát *sir(e)k*. Egy másik hasonló turopoljei hatalmaskodás esetében viszont az oklevél 1546-ban következetesen a magyar szót használja egyszer *czyrak* és ötször *czyrok* alakban (i. m. 3: 111–120), egy harmadik hasonló oklevél (1551.) szintén a magyar *czyrok* alakot hozza (i. m. 250, 254).

A felsorolt adatok ingadozó írásmódja azt bizonyítja, hogy az ósszláv jerek eltűnése után a kaj-horvátban az erős helyzetben nem mindenütt jelenik meg egyformán az *e* hang. Ha időben és térben nem is tudjuk pontosan körülhatárolni, számolni kell az *ə* ejtéssel, sőt ennek némi veláris színezetével is, amint ez a szlovén nyelvterület nagy részén a mai napig is így van. Egy *sirčk* alakot pedig a magyarság akár a kaj-horvátból, akár a szlovénből bármikor átvehetett, ebből a magyar *cirok* de még a *cirak* is kifogástalanul megmagyarázható.

csatorna

Ez a szó az úgynevezett nehéz esetek közé tartozik. Kniezsa szerint valószínűleg nem közvetlenül, hanem a szerb-horvát *čatrnja* közvetítésével származik az óolasz *citerna*-ból. Fejtegetéseivel minden pontban egyetértek, s csak azt szeretném kissé részletesebben megindokolni, hogy miért.

1. Először is az olasz *citerna* alak, amelyet az EtSz. újabb átvételnek tart a francia *citerne*-ből, már a középkori dalmáciai latinságban kimutatható. Egy 1357-ben hozott raguzai tanácshatározat többek között egy víztároló építéséről intézkedik: „quod ipsi teneantur facere sibi ibidem unam sponziam . . . , que sponzia sive *citerna* esse debeat ad comodum habitancium ibidem et omnium transeuncium illac” (MonSlavMerid. 13:182; idézi Bartal is *sponzia* címszó alatt). Akár a franciából való, akár belső olasz fejlemény tehát a *citerna* alak, Dalmáciában már a középkorban honos és ebből egy szerb-horvát **čstern(j)a* teljesen szabályos átvétel. A további fejlődés a szerb-horvátban három irányú volt. Egyrészt kieshetett az első szótag *č* hangja és lesz **čterna* > *šterna* mint *čb-to* > *što* (vö. Mažuranić *gusterna* címszó alatt; Spalatóból származó volt hallgatóm, Popov Vladimir megerősítette, hogy a *šterna* alakot Dalmáciában ma is használják). Másrészt a *č* teljes hanggá válhatott s a *ča-* és *što-*nyelvjárásban *čatrnja*, a kaj-nyelvjárásban *četrnja* lett. (A *šterna* és *čatrnja* ~ *četrnja* alakban a *č* folytatásában mutatkozó különbség valószínűleg a hangsúly-viszonyokra vezethető vissza.) A magyar *csatorna* legjobban a *ča-* vagy *što-*nyelvjárási *čatrnja* alakból származtatható. E származtatás egyetlen nehézsége az, hogy a szerb-horvát *-nja* végzettel szemben a legrégebb magyar adatokban *-na* jelentkezik és csak később és szórványosan fordul elő *-nya*. A szerb-horvátban azonban több olyan szót ismerünk, amely *-nja* és *-na* végződéssel egyaránt előfordul. Ilyen a *gusterna*, *gusti(je)rna*, melynek van *gusternja* mellékalakja. (Ennek is végső forrása a latin *cisterna*, vö. HASz.) Hasonló a *kuhinja* 'konyha', mely *kuhina* alakban is használatos. Így lehetett a *čatrnja*-nak is ma ki nem mutatható **čatrna* alakja is (amint erre a *šterna* alak is utal), s ez szolgálhatott a magyar átvétel alapjául.

2. Szemügyre kell vennünk azt a lehetőséget is, hogy a magyar szó esetleg közvetlenül az óolasz *citerna* átvétele. Ennek azonban nagyon kevés a valószínűsége. Olyan szavaink, mint *berkenye*, *cseresnye*, *vecsernye*, amelyekben eredetileg két palatális magánhangzó magához hasonította a veláris szóvéget, inkább arra emgednek következtetni, hogy közvetlen átvétel esetén **csetern(y)e* alakot várhatnánk.

3. Ugyancsak nem valószínű az sem, amit a HASz. határozottan állít és az EtSz. lehetőnek tart, ti. hogy a szerb-horvát *čatrnja* alak a magyarból való. Nem valószínű hangtani és szóföldrajzi okok miatt. Ha akár a régi magyar *csaturna*, akár a *csatorna* alak szolgált volna az átvétel alapjául, ennek *-ur-* vagy *-or-* szótagjából semmiképpen sem lett volna *r*. Az ilyen szótagok a magyar átvételekben mindig megmaradnak, így pl. a *fortelj* < *fortély*, *hardov* < *hordó*, *korlat* < *korlát*, *kormanoš* < *kormányos*, *porkulab* < *porkoláb* szavakban. Ugyancsak külön nehézséget jelentene a kaj-horvát *četrnja* alak megmagyarázása, ezt mint külön átvételt egy felteendő régebbi magyar **csetern(j)a*-ból kellene származtatni. A magyarból való származtatás a szerb-horvát szó elterjedése miatt sem indokolt. A *čatrnja* alak olyan területeken is kimutatható, mint pl. a XVII. századi bosnyák írók nyelvében vagy a dalmáciai szigeteken, ahová magyar szavak közül csak olyanok jutottak el, amelyek

az egész Balkánon el voltak terjedve. A felsorolt okok alapján *csatorna* szavunk legvalószínűbben a szerb-horvát ča- és što-nyelvjárások *čatrnja* (esetleg **čatrna*) szavából származtatható.

cserje

Kniezsa e szót a bizonytalan eredetűek közé sorolja. A saját régebbi megfejtési kísérletemmel szemben ma inkább azt a magyarázatot vagyok hajlandó elfogadni, melyet Kniezsa másutt vetett fel, hogy ti. a *cserje* alak az *-bje* gyűjtőnévképzővel alakult szláv **cerbje* átvétele. E magyarázatnak azonban egyik nehézsége szerinte az, hogy nem magyarázza meg a magyar *csere* változatot, a másik pedig, hogy ilyen **cerbje* alak a szláv nyelvekből nem mutatható ki. Az egyeztetés útjából ezt a második nehézséget el tudom háritani.

A középkori horvátországi, főként kaj-horvát területre vonatkozó oklevelekben számos fanév fordul elő *-bje* gyűjtőnévképzővel mint facsoport vagy bozót, esetleg kisebb erdő megjelölése. Így a *breza* 'nyír', *bukva* v. *bukev* 'bükk', *grabar* v. *graber* 'gyertyán', *hrast* 'tölgy', *jesen* v. *jasen* 'éger', *lipa* 'hárs' fanevekből alakult kaj-horvát gyűjtőnevek *brezje*, *bukevje*, *graberje*, *hrastje*, *jesenje*, *lipje* főleg turopoljei okmányokban igen gyakran fordulnak elő. 1464: „quandam terram suam arabilem Luka vocata (!), videlicet *Brezje* vocata (!)” (MonTurop. 1 : 428); 1512/1513: „item Zenthmyklos, Zelyne, Zwhodol, Drobeni, Bwkowcz, *Brezje*, Mlynaryewcz et Brezowerh vocatis, in Zagrabieni [comitatu] (i. m. 2 : 297); 1507: silva wlgó *Bukewye* (i. m. 2 : 240); 1510: *Graberye* (i. m. 2 : 286); 1346/1603: „tendit ad metam terream, que constat in circuitu arboris *hrastie*” (i. m. 1 : 60); 1510: *Jezenye* (i. m. 2 : 286); 1461: „et pervenit ad quosdam arbores *lyppye* vocatos” (i. m. 1 : 409). E gyűjtőnevek közé tartozik a *rakitje* is, amelyből a magyar *rekettye* származik. Ilyen körülmények között természetes, hogy ugyanezen a vidéken a *cer* fanévnek is ugyanilyen *-bje* képzős *cerje* alakja már a középkorban előfordul. Egy turopoljei birtok 1379-i határjárásában olvassuk: „et circa vallem eundo supra ad montem ad vnum *cerye*, et de *cerye* vna aqua procedit parua et peruenit ad aquam Crechin . . .” (MonTurop. 1 : 102). Valószínűleg szintén a horvát *cerje* (és nem a magyar *cserje*) őrződött meg a következő helynévi adatban is 1513-ból: „Blasio Ochasych, Petro filio relicte Dorothe in *Cherye* (i. m. 2 : 321). A fenti adatok tehát a *cserje* < *cerje* < **cerbje* származtatás útjából az egyik akadályt elhárítják s éppen talán a horvátból való átvételt valószínűsítik. Ezzel azonban nem oldódik meg a *csere* alak kérdése. De figyelemre méltó körülmény, hogy egy másik szláv jövevényszavunk, a *rözse* (< szlovén *rözje*) esetében is eltűnt az *e* előtt a *j*, igaz, hogy némileg más fonetikai helyzetben.

dáridó

Ez a szavunk a régiségben nem mutatható ki, az 1833 óta ismeretes adatok tanúsága szerint mint göcseji és Marcal melléki (MTsz. 1838.), valamint csallóközi és Vág melléki tájszó (EtSz.) került az irodalmi nyelvbe. Van *dálidó*, *dalidó*, *dálibú*, sőt Somogyban *dáridombó* változata is; ezzel szemben az EtSz.

által idevont *dárés* 'csinos, kackiás, nem egészen jó hírben álló (asszony)' aligha tartozik ide. Az EtSz. szerint eredete ismeretlen, a SzófSz. szerint valószínűleg hangfestő szó. A szlávból még senki sem próbálta magyarázni.

Szerintem a *dáridó* a *ča-horvát dari do* 'egészen vmeddig' csonka szókapcsolat átvétele. Első része az ósszláv *daže i 'sőt, is' kapcsolatból úgy alakult, hogy először a két magánhangzó között az *e* előtt álló *ž*-ből *r* lett, majd a *dare* végéről az *e* lekopott, s lett *dar*, mint a *ju-že*-ből *jur*, *je-že*-ből *jer*, *a-že*-ből *ar*. Végül a *dar* és az *i dari*-vá olvadtak össze. Ez a *dari* a *ča-horvátban* a XV. és XVII. sz. között mint nyomatékosító szó különösen prepozíciókkal kapcsolatban volt használatos: *dari u* 'egészen bele', *dari na* 'egészen rá', *dari pod* 'egészen alája'. Leggyakrabban azonban a *do* prepozícióhoz kapcsolódott s helyhatározói és időhatározói értelemben egyaránt használatos volt. Helyhatározóként pl.: „*dari do mora*” 'egészen a tengerig', „*dari do dvora*” 'egészen az udvarig', „*dari do ovidi*” 'egészen eddig' (HASz.). Időhatározói használatára a HASz. különösen tanulságos példákat idéz: „Hoću s vami biti *dari do iskončanija veka*” 'veletek lesznek a világ végezetéig'; „Od dni Ivana krstitela *dari do ovoga dne*” 'Keresztelő János napjaitól egészen e napig'; „Da vam budem verni drug *dari do smrti moje*” 'hogy hű társatok lesznek egészen halálomig'. Ilyen szóhasználat mellett természetes, hogy a nagy mulatozásokkal kapcsolatban gyakran használhatták a *dari do zore* 'egészen hajnalig', *dari do jutra* 'egészen reggelig' kifejezéseket, mint ahogy a magyarban is mondják a hosszú mulatozásra: *kivilágos kivirradtig*. Az ilyen horvát kifejezésekből vette át a magyar a *dari do* részt *dáridó* alakban. Az átvétel ilyen típusa, amikor az átadó nyelv egy szókapcsolata sőt egész mondata a magyarban egy szóba olvad össze, nem ritka a jövevényszavaink körében. A szláv átvételek közül ilyen a *potom* (< *po tom*) és a *kótyavetye* (< szerb *ko će veće*), az újabb német átvételek közül a *muszáj* (< *muss sein*) és a *vigéc* (< *wie geht's?*). A kérdés csak az, hogy egy ilyen szókapcsolat hogyan kerülhetett a magyarba éppen a *ča-horvátból*, minthogy ez a magyar nyelvterülettől eléggé távoleső, a magyarral közvetlenül nem érintkező dialektus. Tekintve, hogy lényegében későn jelentkező dunántúli tájszóval van dolgunk, az átvétel valahol a dunántúli *ča-horvát diasporában* történhetett. A XVI. század első évtizedei óta *ča-horvát* területről több hullámban érkeztek áttelepülők nyugat-magyarországi helységekre. A török elleni harcok folyamán a XVI. században különösen sok horvát katona tartózkodott a Dunántúlon. Kőszeg és Szigetvár védői nagyrészt horvátok voltak. Sziget horvát védőiről tudjuk, hogy a *ča-nyelvjárás-területről* jöttek, az ostromot túlélte egyik horvát védő ezen a nyelvjáráson írta meg a vár elestének történetét (kiadva Starine 36 : 380—429 és Ferenc Črnko, Povijest Segeta grada. Za štampu priredio Ante Šimčić. Zagreb.) Nagyon is valószínű tehát, hogy *dáridó* szavunk a magyarországi diasporában élő horvátoktól, feltehetőleg az akkori katonaélettel együtt járó közös magyar-horvát mulatozások során került nyelvünkbe.

eretnek

Már az EtSz. kételkedett abban, hogy e szavunk a kaj-horvát *eretnik*, *heretnik*, *jeretnik* és hazai szlovén *jeretnik* szavak valamelyikéből származik és inkább ezeket tartotta magyar eredetűeknek. Kniezsa egyház- és vallástörténeti indokolással még inkább megerősíti e kételyt és a szót végeredmény-

ben a latin *haereticus* közvetlen átvételének tartja, a *-nik*, *-nek* végződést pedig magyar fejleménynek tekintti, mely a szlávból átvett *-nik* végű szavak hatása alatt helyettesítette a latin *-icus* végződést.

Magam is helyesnek tartom ezt a feltevést, s szeretném felhívni a figyelmet a kaj-horvát szóval kapcsolatban még egy körülményre, amely Kniezsa érvelését támogatja. A XVI. és XVII. századi kaj-horvát írók nyelvében gyakran találkozunk mindhárom fentebb jelzett változattal. Így Vramec Krónikájában (1578.); „proti *Heretnikom* Menandru, Kerintu i Ebionu” (21); „Nouaczian *Heretnik* i bludnik ouo vreme be” (23); „Heluidius *Heretnik*” (26); „Iuan Wikleff v Anglie *Heretnik* ie bil” (44); „Miklous *Jeretnik*” (20). A szótáríró Habledic’ prózájában (1662.): „nechiztomu *Eretniku*” (Zerczalo Marianzko 233); „proti *Eretnikom* i poganinom” (258); „lyucztuo Nestoriussa *Eretnika*” (411, hasonlóképpen: 422, 477, 521, 583) v. n. *haeretniki* (Adam 259). Ilyen gyakori előfordulás láttán az ember hajlandó volna feltételezni, hogy a szó a kaj-horvátban régi. De ha valóban az volna, akkor melléknévi alakjaként *eretnički és ’eretnekség’ jelentésű főnévi származékként *eretničtvo alakokat várnánk (mint *poglavnik*-ből *poglavničtvo*, Vramec Kron. 4, stb.). Ezzel szemben Habledic’ nyelvében *eretičanski* melléknévet és *eretičanstvo* főnevet találunk: „*Eretichanzki* predikanti” (Zerczalo Marianzko 463); „*haeretichanszka* hudoba i turszka szila” (259); „uszakojachkoga *Eretichanztua* vonyuche szmetje” (463); „od prokletoga *Eretichanztua*” (411); „narodi . . . *haeretichansztuom* . . . utepeni” (242). Ezek az *n* nélküli származékok kétségtelenül azt bizonyítják, hogy az *eretnik*, *jeretnik* alak a kaj-horvátban nem lehet régi, mert nem ez szolgált alapul a szóképzéshez. El kell tehát fogadnunk, hogy az *n*-es alakok mind a kaj-horvátban, mind a hazai szlovénben a magyarból valók.

fosztány

Hangtani érvek alapján Kniezsa elveti azt a lehetőséget, hogy ez a szavunk az olaszból származnék, és valószínűbbnek tartja, hogy az átvétel az oszmán-törökből vagy a keleti szerb nyelvjárásból történt. Ezt a feltevést el lehetne fogadni, ha a szónak csak magyar szövegekben való megjelenését nézzük, de elfogadhatatlan, ha a latin források alapján a korábbi magyar tárgy történeti vonatkozásokat is figyelembe vesszük. A szó mindkét jelentésben, mint kelme és mint ruhadarab Magyarországon már a középkor óta ismeretes volt.

Mint kelmenév *fustanicum*, *fustan(n)um* alakban már a XIII. század óta szerepel a magyarországi latin forrásokban. 1277/1331-ben László mester, esztergomi prépost végrendelezik: „tentorium meum magnum, Trauatia videlicet siue agleriam, at aliud tentorium minus cum coopertorio de blauo *fustanico*, vendantur per executores” (MonEccIStrig. 2: 72, vö. Bartal). — 1336/1341: Róbert Károly a szlavonországi Ivanić harmincadjövendelmét a zágrábi püspökségnek adományozta s ez alkalomból 1335-ben utasította a pécsi, székesfehérvári és pozsegai káptalanokat, hogy jelentsék, miként történik a vámszedés a szlavonországi Szentmártonban, mert eszerint fogják Ivanićban is a vámot szedni a zágrábi püspökségnek. A három káptalan az utasítást végrehajtotta, és mindegyik azonos szövegű jelentést küldött a királynak. Az alábbi részlet a pécsi káptalan jelentéséből való: „de una pecia

fustani vel media vnus banalis, et si in dorso super se portat induendo nichil recipitur” (CodDiplCroat. 10 : 256). — Zsigmond király Kassa városának 1419-ben a fosztány gyártására monopoliumot adományoz s megtiltja, hogy a kassaiak engedélye nélkül bárki is fosztányt hozzon be külföldről: „volumus, disponimus, statuimus et ordinamus ut in predicta civitati nostra Cassouiensi et nullibi alias intra regni nostri ambitum *fustannum* seu barhannum preparetur, texeatur et ordinetur, nullus etiam mercatorum alterius cuiusvis status et conditionis hominum *fustannum* seu barhannum forense de quibuscumque partibus ad regnum nostrum importare . . . absque licentia et permissiōe iudicis et iuratorum predictae civitatis nostre Cassouiensis . . . audeat”, majd alább: „omnes barhaniste seu magistri et artifices barhanni seu *fustanni*” (TörtTár 1887 : 782, vö. Bartal). Ez az adat azért is különösen értékes, mert a *fosztány* itt már 'Barchent' értelemben szerepel, amire pedig magyar szövegben csak 1707-ből van példa.

Mint ruhadarab nevére egyetlen középkori magyar vonatkozású adatot találtam 1337-ből. Nagy Lajos testvéröccse, Endre herceg olaszországi tartózkodása alkalmával Magyarországra küldött egyik emberének, Petrus Selavusnak (valószínűleg valami horvát embernek) több ruhaféle és lábbeli között egy fosztányt is adott: „pro precio robbe vnus panni de lano coloris jallini . . . camisiarum duarum, *fostayni* vnus et corrigie vnus, donatarum per dictum ducem Calabrie Paulo Selauo misso per eundem Ducem in Vngariam . . .” (Wenzel, DiplEml. 1 : 350).

A fentebbi adatok tanúsága szerint a kelmét Magyarországon már a XIII. században ismerik, a XIV. században vámszabályzatban szerepel, a XV. sz. elején nálunk már nagyban gyártják, s valószínű, hogy mint ruhadarab is már a XIV. században ismeretes volt. Mindezek alapján lehetetlennek tartom, hogy a magyarság a szó átvételével a török korig várt volna. Egyáltalán nem valószínű tehát, hogy az átvétel az oszmán-törökből történt volna, vagy egy olyan nyelvből, ahova onnan került. A magyar szó származásának meghatározásában nem hanyagolható el egy másik körülmény sem. A középkorban a fosztány mint kelme a dalmát kereskedelemnek egyik fontos árucikke volt s a dalmáciai latin forrásokban igen gyakran előfordul. 1177-ben a sebenicoi kalózok által kifosztott Raymundus de Capella pápai követ holmijának leltárában többek között ez áll: „camisium unum de *fustanico* albo (CodDiplCroat. 2 : 146, ÁUO. 6 : 126). — 1254: raguzai hajósok kifosztottak egy idegen hajót s többek között elvittek róla „sex petias *fustaini*” (CodDiplCroat. 4 : 540). — 1279: Raguzai és Cattaro között létrejött kereskedelmi szerződésben a fosztány vámját külön szabályozzák: „exceptis *fostaynis*, de quibus solvat dicte doane [Ragusii] unum denarium venetum grossum pro qualibet petia de *fostayno* (MonSlavMerid. 1 : 120, CodDiplCroat. 6 : 297). — 1285: két raguzai ember egyezségéből: „dictus Georgius petebat dicto Stanisclauo (!) yperperos decem et octo et grossos duos nominatim pro drapo et *fortayno* (helyesen: *fostayno*), quod dictus Georgius dicebat uendidisse dicto Stanisclauo” (CodDiplCroat. 6 : 521). — 1396: Trau városában említenek többek között egy köteg (balla) fosztányt: „sex ballas pannorum diuersorum colorum, et vnam ballam *fustagnorum*” és alább: „dictos pannos et *fustaneos*” (Fejér X, 3 : 189).

A számos dalmát adat alapján nagyon is valószínű, hogy a magyar szó az olasz *fustagno*-ból való közvetlen átvétel. Ennek a magyarázatnak két hangtani nehézsége van, amelyekre Kniezsa rámutat, amelyeket azonban

talán el lehet oszlatni. Az egyik az, hogy a szó a magyarban sokáig csakis *-n* és nem *-ny* végződéssel fordul elő, ahogy azt az olasz *fustagno* megfelelőjeként várni lehetne. Ez azonban csak látszólagos nehézség. Ha a régi magyar helyesírásban a hangok palatalizáltságának jelölése teljesen következetes volna, a *fosztány*-nak *foztan* stb. alakjait el lehetne fogadni ellenérvül az olasz származtatással szemben, de mivel nyelvemlékeink a palatalizáltságot (főleg szó végén) egyáltalán nem jelölik következetesen, feltehető, hogy számos *-n* végződés tulajdonképpen *-ny*-es ejtést takar. A másik nehézség, ti. hogy az olasz *st* helyén a magyarban *st* (= *št*) ejtést várnánk, csak akkor lehet ellenérv, ha feltesszük, hogy az átvétel az észak-olaszból, a velencei dialektusból történt. Erre azonban semmi nyomos okunk sincs. A magyarságnak lehettek és voltak más olasz területekkel is kapcsolatai. A fentebb idézett 1337-i adat szintén nem velencei területre utal. Mihelyt megengedjük, hogy egy olasz jövevényszavunk átvétele közép-olasz nyelvjárás-területről vagy éppen délebből, Apuliából, Calabriából is történhetett, az említett hangtani nehézség magától elesik.

garat

Kifogástalannak tartom Kniezsa származtatását a szláv *groth*-ból, s közelebből mint molnármesterségi szót a horvát *grot*-ból. A szó történetéhez mindössze egy régi horvát adatot szeretnék szolgáltatni, amely egyúttal a legkorábbi előfordulása a szerb-horvátban. 1459-ben egy zágrábi peres ügyben említik egy malomnak tengelyvasát, köveit és garatját: „ferrum ipsius molendini, lapides molales (!) et vulgo *groth* dictum” (MonCivZagr. 7 : 173). A kiadó a szómutatóban helytelenül azonosítja a *groth* szót a *lapides molares* latin kifejezéssel. Az idézett szövegből egészen világos, hogy itt külön a malomkövekről és a garatról van szó, csak a horvát *grot* latin megfelelője nem szerepel a szövegben, nyilván azért, mert a jegyzőkönyv írója ezt nem tudta.

kelen(fa)

Nem valószínű, hogy igazi átvétel volna, inkább csak a középkori határjárások alkalmával mint magyarosan ejtett horvát szó került bele az oklevelekbe. Kniezsa sem tárgyalja. Előfordulásait csak azért sorolom fel, hogyha más forrásokból mint magyar szó mégis előkerülne, kéznél legyenek. 1256: „intra siluam in arbore *kl(e)nfa*”; „uersus septemtrionem intra siluam et per eam uadit usque ad arborem *tulga*, . . . et in eadem silua venitur ad arborem *klenfa*” (CodDiplCroat. 5 : 27–8, ÁUO. 11 : 413–4, itt a második adat *klínfa*). A határjárás a Körös megyei Garić (Garigh) vár környékén történik. — 1256 : „exit ad metam sub arbore *clenfa*” (CodDiplCroat. 5 : 38, ÁUO. 11 : 419). „Desnicha” nevű föld határjárásában. — 1258 : „inde uero ascendet superius ad unam arborem que *kilin* uocatur (CodDiplCroat. 5 : 114). Varasd és Zagorje közötti határmegállapításban fordul elő. — 1334 : „uadit usque arborem *keleni* cruce signatum” (i. m. 10 : 156). Ugyanebben az oklevélben horvát és magyar fanevek vegyesen fordulnak elő, így : *graber*, *hrasth*, *glog* s ugyanakkor *nirfha*, *tulpha*, *gertyanpha*, *bigk*. — 1339 : „cadit in arborem *kelen* cruce signatum” (i. m. 10 : 496). Ugyancsak horvát területre vonatkozik.

A fenti adatokban a *klen*, *klin*, *kelen*, *kilin* fanév a szerb-horvát *klèn* (*kljèn*, *kljèn*) 'acer campestre; Feldahorn' (HASz., Vuk³) szónak felel meg. Az átvétel, ha valóban átvétellel és nem csak ad hoc magyarosan idézett horvát szóval van dolgunk, két alakból történt. Alapja egyrészt a kaj-horv. *e-ző* nyelvjárási *klen* volt, másrészt a horvát *i-ző* nyelvjárásban feltételezhető, de ki nem mufatható **klin* lehetett. A szónak szerb-horvát *klen* és *kljèn* alakja arra engedne következtetni, mintha ósszláv **klěn*-re menne vissza. Ez esetben az *i-ző* nyelvjárásban szabályosan **klin* alakot várnánk. De a többi szláv nyelvek ennek ellentmondanak, mert nem *ě*-nek, hanem *e*-nek megfelelő reflexeket mutatnak. Így a cseh *klen*, a lengyel *klon*, az orosz *клѣн* stb. A magyar feljegyzésben megőrzött *klinja* és *kilin* volna tehát csak az egyetlen bizonyítéka annak, hogy a szerb-horvátban valamikor *klin* alak is létezett.

kernyácsa

A magyar *kernyácsa*, *kernyácsa-péncz*, *kernyácsa-tized* az OklSz. tanúsága szerint csak egészen szűk területről, dunántúli nyelvmélekekből ismeretes a XVI. század közepe óta. Jelentése 'sertéstized, tizedbe adott sertés', ill. 'a sertés helyett fizetett pénz' (OklSz.). Kniezsa nem vette fel: A kaj-horvát *krnjača* átvétele. Alapszava a *krnj* 'csonka' melléknév, melyből *-ak* képzővel alakult a *krnjak* 'porcus castratus; ártány' (Bellosztenecznél: *Kernyák* 'praszecz zkoplyen; majalis'). Ennek továbbképzése a *krnjača* alak, melyet szótárakból ugyan nem tudunk kimutatni, de horvátországi latin oklevelekben mint a sertéstized műszava gyakran előfordul, így 1550: „colonique eorum solvissent porcos decimales wlgō *Kernyaczya*”; „de serviciis et porcorum sew *Kernyaczya* solucionibus non recordantur”; „neque porcos wlgō *Kernyacza* solvissent” (MonTurop. 3: 231–2). — 1555: „pro augmento proventus porcorum decimalium *kernyache* vocatorum” (i. m. 3: 348). A *krnjača* jelentése ezek szerint 'tizedként adott sertés', amely rendszerint ártány volt. Így a magyar *kernyácsa-péncz*, *kernyácsa-tized* azonos az 1437. (OklSz.) óta előforduló *ártány-pénzzel*. Helytelen tehát az OklSz.-ban a *kernyácsa* jelentésének 'scrofa, Mutterschwein' meghatározása.

kunyhó

E szavunk eredetével eddig alig foglalkoztak. FÁBIÁN ISTVÁN a török *konak* 'szálló hely' szóval vetette össze még 1866-ban (NyK. 5: 243), s azóta sem vizsgálták meg tüzetesebben, vajon ez a származtatás helytálló-e vagy sem. A SzófSz. semmi irodalmat sem közöl róla, Kniezsa sem tárgyalja.

A *kunyhó* származásának megfejtéséhez a magyar szótörténet két fontos fogódzót nyújt. Az egyik az, hogy a szónak van régi *kuhnyó* alakja is, a másik, hogy a *kaliba* szóval együtt használták annak szinonimájaként. A *kuhnyó* alakot Molnár Albert szótára őrizte meg: *kuhnyo* 'tugurium', *kuhnyoczka* 'tuguriolum' (az 1621-i kiadásban). Ez nem lehet sajtóhiba, mert a betűrendben a megfelelő helyen áll és külön fel vannak véve a maguk helyén a *kunnyo* 'tugurium, gurgustium, attegiae' és *kunnyoczka* 'tuguriolum, gurgustiolum' alakok is. Érdekes viszont, hogy a latin—magyar részben az *attegiae*, *gurgustiolum*, *magalia*, *tugurium* latin szavak alatt egyszer sem szerepel *kuhnyó*, csakis

kunyo és *kunyoczka*. A szónak egyébként van *gunyhó* (NySz.) és *kujhó* (MTSz.) változata is. Jelentés szempontjából figyelemre méltó, hogy már a régiségben is a kalibával azonosítják: „A pásztorok az ő kalibájokat avagy kunyókat taligán hordozzák ide s-tova” (NjSz.); „A kunyó a pásztorok kalyibája” (uo.).

Véleményem szerint a *kunyhó* azonos eredetű a *konyha* szavunkkal, csak hogy újabb külön átvétel a szerb-horvát *kuhinja*-ból. Az ősszláv **kuchyn'a* 'Küche' megfelelője minden szláv nyelvben megvan, de csak a szerb-horvátban vette fel a 'kunyhó' jelentést is, egyebütt ez ki nem mutatható. Micaglia XVII. századi horvát szótáríró a szerb-horvát *koliba* és *kuhinja* szavakat azonos jelentésűnek veszi (vö. HASz. a *koliba* címszó alatt). Bár a két szó jelentésének azonosítása más szerb-horvát forrásokból nem mutatható ki, Micaglia adatának hitelességében nincs okunk kételkedni. Nem közömbös az sem, hogy éppen egy raguzai szótáríró nyelvhasználatában történik ez az azonosítás. A *kuhinja* és *koliba* szinonimákká válása csak olyan területen indulhatott meg, ahol a konyha általában nem magában a lakóházban, hanem a ház mellé ragasztott vagy különálló kisebb udvari épületben volt, mint a nálunk is szokásos nyári konyhák. Ez a szokás viszont csak valahol délen keletkezhetett, ahol az enyhe éghajlat miatt a lakóházban nem volt szükség a konyhai tűzhely melegére, sőt az év nagyobb részében ez egyenesen kellemetlen volt. Délszláv viszonylatban a dalmát tengerpart városaira kell gondolnunk, ahol már a középkorban tudomásunk van olyan esetekről, hogy a konyha a lakóháztól független épület volt. Végrendeletekben, adásvételi szerződésekben és hasonló okmányokban a kérdéses házzal együtt gyakran szerepelnek külön megnevezve a tartozékai, mint a telek (*locus, solum, terrenum*), amelyen épült, az udvar (*curia*), a benne álló fügefá (*ficus*) vagy műhelyféle (*balatorium*), a kert (*hortus*) s ugyanígy szerepel a *coquina* 'konyha' is. Így Pago szigetén 1274-ben: „domum unam meam cum *coquina* et ficu” (CodDiplCroat. 6 : 76); Zarában 1329-ben: „totam domum nouam cum camera australi, curia, *quoquina*, balatoriis et omnibus pertinentiis dicte domus” (i. m. 9 : 483); ugyancsak Zarában 1333-ban: „totam unam domum nostram patrimoniale. amuratum cuppis chopertam, cum *coquina* totaque curia sua. positam Jadre in confinio sancti Georgii” (i. m. 10 : 100); így érthető, hogy 1399-ben egy zengi nemesember végrendeletileg az általa állíttatott oltár részére Zeng városában két szomszédos házat és egy *konyhát* adományoz (LevtKözl. 6 : 187). Ilyen körülmények között indulhatott meg tehát a *kuhinja* és a *koliba* jelentésének azonosítása. A magyarban is a *kunyhó* és *kaliba* szinonimák s ez is, meg a *kunyhó*-nak régi *kuhnyó* alakja a magyar szónak a szerb-horvát *kuhinja*-ból való származtatását kétségtelenné teszi.

Magyarázatra mindössze a szóvégi -ó szorul. Több olyan szláv jövevényszavunk van, amelyeknek szóvégi -ó-ját az átadó nyelv szóvégi -a-jával, ill. e-jével szemben egyelőre nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. Ilyenek a *szajkó*, *szittyó* s mint alább látni fogjuk, a *viskó*. Ezek közé sorolhatjuk most már a *kunyhó*-t is. Ezekben az esetekben a szláv szóvégi -a vagy -ja helyén a magyar -ó végződést magyar kicsinyítő képzőnek szokták magyarázni. (Így Knieszsa is a *szajkó* esetében, a *szittyó*-nál kételkedve.) De minthogy e szavak száma, úgy látszik, egyre szaporodik, egy eddig ismeretlen törvényszerű hanghelyettesítéssel kell számolnunk, amely újabbkori szláv átvételeinkben jelentkezik.

lanka

Igazat kell adnunk Kniezsának abban, hogy e szavunkat az OklSz.-ból ismert legrégebb adatok földrajzi elhelyezkedése ellenére sem a román *lunca*-ból, hanem a szláv *loka*-ból származtatja. Az ő megállapítását szeretném az alábbiakban több új és tanulságos szótörténeti adattal kissé részletesebben bizonyítani. Ez a szó ugyanis tipikus példája annak, hogy a szótörténet felderítése az átvétel helyének meghatározásában az alapjelentés és a jelentésfejlődés megállapításában mekkora segítséget nyújt. A XVI. század előttről eddig mindössze egy adat volt nyilvántartva (MNY. 10 : 235, idézi Kniezsa is), de ez csak egy láncszeme az alább ismertető helynévi és köznévi előfordulásoknak, amelyek az OklSz. legrégebb adatait majdnem három évszázaddal megelőzik.

Az első adat a zágrábi egyház „Rabuch” nevű birtokának határjárásában fordul elő 1217/1270-ben : „iuxta uiam ad *Lomkam* tendentem” (CodDiplCroat. 3 : 152). Ugyanez az oklevél több más átírásban is megőrződött, így a zágrábi káptalan statútumaiban is (1354.), ahol az adat „iuxta uiam ad *Loncham* tendentem” alakot mutat (MonEpZagr. 2 : 106). A javítás nyilvánvalóan tudatosan történt, s így a helynév nem a *lom*-tőből származik, hanem azonos a később többször előforduló *Lonka*-val. — A második adatot Tkalcicé (MonCivZagr. 1 : 19) az 1242—1250 közötti időre teszi, de ezt csak az alább idézendő 1315/1376-i oklevélből következteti ki. Ez utóbbiban valóban szerepel egy *Lonca* nevű szántóföld, de nem biztos, hogy ez IV. Bélának Bliznára vonatkozó adománylevelében, amelyre itt hivatkozás történik, szintén szerepelt-e. Ezt az adatot tehát ki kell kapcsolnunk. — 1257/1257 : „pro terra nomine *Lonka* existente iuxta fluium Odra”, majd alább : „que terra uocata *Lonka* . . . a meridionali et orientali partibus contiguatur terre hereditarie . . . filiorum Endrey, ab occidente uero terre populorum, qui dicuntur Chehy commetatur, a septemtrionali uero parte fluius nomine Odra distinguit terram memoratam” (MonTurop. 1 : 13 ; CodDiplCroat. 5 : 79). Az oklevél adataiból megállapítható, hogy a földdarab Zágráb megyében feküdt. — 1265/1360 : „porcionem suam hereditariam in Nadasd cum omnibus vtilitatibus et circumstancys suis *lanka* vocatam terre Comitum Warazlay” (MNY. 10 : 235). Valószínűleg a Vas megyei Nadasd melletti birtokról van szó. — 1271 : „quandam particulam terre . . . nomine Scepchine *lonca*, que est sita inter aquam Zawa et fluium Scepchina” (CodDiplCroat. 5 : 603). A földdarab Stepko mester fia, „Endre et Jwanus” birtokában volt. — 1292 : „quandam particulam terre *Lonca* nuncupatam . . . una cum latere monticuli ipsi particule adiacentis”; a határjárásában : „ab oriente quidam rivus Blizna nuncupatus eidem vicinatur” (Hazai Okm. 8 : 319—20, CodDiplCroat. 7 : 120). A földet a Zágráb melletti remetei pálos kolostornak adományozták. — 1300/1300 : „porciones possessionum suarum Tulman et *Lanka* uocatarum”; „predictas possessiones Tulman et *Lanka* uocatas”; „supradicte possessioni *Lanka* vocate” (ÁUO. 10 : 383—386, CodDiplCroat. 7 : 380); 1300 : „in factis possessionum Tulman et *Lanka* uocatarum in comitatu de Wolkow existencium” (ÁUO. 10 : 372, CodDiplCroat. 7 : 409). A birtokok Valkó megyében feküdtek. — 1315/1376 : „quibusdam prediis sine terris arabilibus, videlicet Cratkidol et *Lonca* vocatis in territorio . . . possessionis Blizna habitis” (CodDiplCroat. 8 : 392). A Száva mellett fekvő Medve-vár tartozéka volt. — 1328/1354 : „terra populorum de *Lonka*”, „terra *Lonka*”, „per ipsam Sauam supra occidentem procedendo sunt

include possessiones filiorum Laurencii, dicti Bolog, Marcus villici, Rodes vocata, alia Rodes Donati, et *Lonka*, predialium... capituli [Zagrabiensis]”, (MonEpZagr. 2 : 118—9). — 1354 : „predium, superior *Lonka* vocatum”, „predium, inferior *Lonka* vocatum cum suis pertinenciis usque Zauam” (MonEpZagr. 2 : 43). A két birtok bizonyára azonos a későbbi oklevelekben többször említett *Felső-Lukavec* (*Lokavec*) és *Alsó-Lukavec* (*Lokavec*) helyekkel. — 1354 : „equitatura circa *Lonkam*, que fuit terra olim... Matheykonis, quam nunc possidet magister Georgius (i. m. 44). A zágrábi káptalan censusjegyzékében szerepel. — 1354 : „Michael Hungarus, filius Herborti de suo predio *Lonka* vocato [tenebitur solvere]... idem Michael de alio predio suo Zigeth, et alio nomine Othok vocato” (i. m. 44). A zágrábi káptalan censusjegyzékében. — 1354 : „[ecclesia] sancti Nicolai de *Lonka*” (i. m. 93). A „Guerche” (Gorica)-i főesperesség egyházai között sorolják fel a zágrábi káptalan statutumában. — 1370 : „cum quadam *lonka*”, „ab eadem *lonka* incipiendo”, „una *lonka*”; „quinque diete terre in *lonka* filiis Farcasii, inferius vero earundem quatuor diete similiter in *lonka* filiis Jacobi”, „circa *lonkas* filiorum Jacobi” stb. (CodDiplCroat. 14 : 265—7). A Körös megyei Jákószerdahely birtok osztályos levele, melyben a *lonka* szó tizennégyszer fordul elő. — 1377 : „quandam *loncam* iuxta fluium Padesna vocatam” (i. m. 15 : 301). A császári káptalannak a Plavnica nevű birtokon történt osztokodásról kiadott oklevelében. — 1417 : Trewtel Miklós tárnokmester és fia a Körös megyében levő Garić (Garigh) hegyi pálos kolostornak adományozzák a szlavóniai „Borsthyanouch” nevű várak területén fekvő egyik jobbágytelküket, amely a kolostor *Lonka* nevű falvának szomszédságában van (LevtKözl. 10 : 262). Ugyanennek a falunak a neve egy korábbi oklevélben *Remete-lowka* alakban fordul elő (uo. 261). Ez a *louka* alak az egykorú horvát kiejtést tükrözi, ahogy pl. a szerb-horvát *kuća* (< *koća*) 'hajlék' szóban is a középkori kaj-dialektusban a régi orrhang helyén az *u* és *o* megfelelés mellett *ou* diftongus is jelentkezhetik. A zágrábi vonatkozású oklevelekben igen gyakran fordul elő a *kuća* szó *koucha* alakban írva.

Az idézett adatok egy kivételével mind a középkori Zágráb, Valkó és Körös megye területére vonatkoznak, az 1265/1360-i *lonka* valószínűleg a Vas megyei Nádasd tartozéka. Az oklevelekből megállapítható, hogy egy-egy ilyen *lanka* általában valamely folyó vagy patak, a Száva, Odra, Blizna, Szepcsina, Padesna mellett feküdt, ami megmagyarázza, hogy a szó a szlavban hogyan kaphatta az eredeti 'kanyarulat, hajlás, öböl' jelentésből a 'völgy, folyóparti rét v. szántó' jelentést. A további magyar jelentésfejlődésre az 1292-i oklevélből olvashatunk ki értékes utalást. Az itt említett *lanká*-hoz egy alacsony domboldal (latus monticuli) csatlakozik. Ez csak egy példa annak szemléltetésére, hogyan mehet át a *lanka* név az 'enyhe lejtő' fogalom jelölésére.

Az átadó nyelv kérdését maguk a szótörténeti adatok döntik el. Amíg más területről hasonló tömegű középkori adatot nem tudunk a *lanka* szavunkra kimutatni, joggal állíthatjuk, hogy az átvétel a szerb-horvátból, közelebből valószínűleg a kaj-dialektusból történt.

A magyar szó *lonka* alakban az idézett adatok tanúsága szerint a Dráva—Száva közén általánosan el volt terjedve. Az elterjedtségére jellemző, hogy a horvátok ebben az alakban visszavették, amikor náluk a nazálisok már rég eltűntek, s a régi *loka* szabályos folytatása már *luka*, *loka* v. *louka* volt. A fentebb idézett 1370-i oklevélben a *lonka* alaknak a horvát *lončica* deminu-

tivuma szerepel: „simul cum quadam *Lon[chicha]*”, „a medio ipsius *Lonchiche*” (CodDiplCroat. 14: 264—5). Az átvétel azonban csak nagyon szűk területre szorítkozhatott, mert későbbi horvát nyelvű forrásokban sem a *lonka*, sem a *lončica* alaknak nem találtam nyomát.

lemez

Bizonyos, hogy az 'ekevas' jelentésű régi magyar *lemes*, *lemez* a szláv *lemešb*-ből származik, a 'Platte; lap' jelentésű, nyelvújítási eredetű mai *lemez*-zel kapcsolatban azonban felmerült az a feltevés, hogy esetleg nem volna azonos az előbbivel, hanem a *nemez* szóból származnék, amelynek *lemez* változata is kimutatható (SzófSz.). Kniezsa ezt nem tartja valószínűnek, magam sem.

E szavunk vizsgálatában a szláv *lemešb* és alakváltozatai csak 'ekevas' jelentésben szoktak az egyeztetésben szerepelni. Kétségtelen azonban, hogy más jelentései is voltak és vannak, amelyek közül az egyik igen közel áll a mai magyar *lemez* szó fogalmához. A szerb-horvátban, főleg szerb területen kimutatható egy *ljemez* változat (HASz.) 'gerenda-féle, a szénaboglyát lefogyó nyomtatórúd' jelentésben. Ennek korát nem lehet megállapítani, XIX. századi írókból és a népnyelvből idézik. Ha ez a szó valóban a *lemešb*-nek alakváltozata, akkor eredeti jelentése bizonyára 'deszkalap' lehetett, mert csak így képzelhető el a jelentéskülönbség áthidalása.

Sokkal közelebb áll mai *lemez* szavunk fogalmához a *lemešb*-nek már a középkori horvátban kimutatható 'deszkalap, fазsindely' jelentése. Egy zágrábi kanonok számadásai között olvassuk 1492-ben: „pro asscribus seu *lemeschis* ad disponendum convenientibus solvi flor. VIII” (MonCivZagr. 11: 294). — 1493: „Dionisio Thurchin pro expensis ad Zelin pro *lemeschis*, solvi sol. V” (i. m. 295). — 1505: A zágrábi káptalan kifizet a ferenceseknek öt forintot néhány ezer fазsindelyért, amelyeket évekkal azelőtt kapott tőlük kölcsön szent István székesegyháza tetejének megjavításához: „aliquot millia asserum vulgariter dicta *lemes* pro reparacione tecture sancti regis Stephani” (i. m. 304). Ezekben az adatokban a kaj-horv. *lemeš* értelme kétségtelenül 'deszkalap, fазsindely'. Kitűnik ez részben már az utolsó idézet szövegéből is, de még inkább olyan forrásokból, amelyekben az *asser* hasonló körülmények között szerepel. Így 1546: „*asses* quibus alvearia apum tegebantur . . . igne concremari” (MonTurop. 3: 117). Tehát nem cserépzindely! Egy zágrábi leltár 1502-ben *asses*-nek nevezi egy misekönyv tábláit, amelyekről tudjuk, hogy a középkorban vékony deszkalapokból készültek: „unum Missale in *asseribus*” (MonCivZagr. 11: 187).

Ez a 'deszkalap, fазsindely' jelentésű kaj-horvát *lemeš* tehát nagyon is közel áll a mi mai *lemez* szavunkhoz. A kérdés csak az, vajon egymástól független párhuzamos jelentésfejlődéssel vagy külön átvétellel van-e dolgunk. Erre egyelőre nem lehet bizonyossággal megfelelni. Elképzelhető, hogy a horvát *lemeš* ilyen jelentésben ájtott a magyarba és a nyelvújítás koráig talán mint tájszó élt. Majd a köznyelvbe belekerülve (1807 óta), elvesztette tájszó jellegét. Erre azonban egyelőre semmi magyar adatunk nincsen. Annyi viszont kétségtelennek látszik, hogy mai *lemez* szavunk nem választható el a régi *lemes*, *lemez*-től.

mocsár

Nem kétséges e szavunk származtatása a szláv *močar*-ból, mely a *mok-* 'nedves' tő származéka s amelynek megfelelői majdnem minden szláv nyelvben megvannak. „Feltűnő azonban — mint Kniezsa megállapítja —, hogy ez a szó, bár ritka képzése miatt nagyon réginek kell lennie, a szláv régiségből sehonnan sem mutatható ki.” Még ez a zavaró körülmény is elhárítható az egyeztetés útjából, mert a horvátból már a XIII. század óta ismerünk rá okleveles adatokat. Így 1244/1390/1394-ben a Dráva mentén fekvő Zala megyei Lusa birtok határjárásában említik: „prima meta terre Lusa incipit iuxta Drauam ab oriente et cadit ad stagnum que *mochua(r)a* vocatur” (CodDiplCroat. 4 : 250). Egy másik adat Turopoljeről származik 1373-ból: „peruenit ad metam, que vocatur Dobougerm et itur ad meridiem per quendam siluam, que vocatur Licuich per quendam meatum *Mochar* dictum . . . exit ad quendam vallem *Mochuar* vocatam . . . et cadit in fluuium Dolboki” (MonTurop. 1 : 92, CodDiplCroat. 14 : 505). Ez utóbbi oklevélben a többi kaj-horvát megjelölés mint *dobov grm* (Dobougerm) 'tölgyes', *dolboki* (Dolboki) 'mély', *gorzki pot* (Gorzki pot) 'hegyi út' arra enged következtetni, hogy a *Mochar* megjelölésben nem a magyar *mocsár*, hanem a horv. *močar* szót kell látnunk. A *Mochuar* alak pedig kétségtelenül horvát. Bár így a szláv szó története a horvátban a középkorig visszavihető, a *močar* és *močvar(a)* alakok egymáshoz való viszonya nem világos. Honnan van az utóbbiban a *v* elem? Arra lehetne gondolni, hogy talán a hasonló jelentésű *lokva* vagy talán valamely más szó befolyásolhatta a *močvar(a)* kialakulását.

nácsfa

E régi szavunknak mindmáig nincs kielégítő magyarázata. Az eddigi magyarázók általában a 'fülbevaló' jelentésből indultak ki és a szláv *ucho* 'fül' szónak egy vélt származékával a *naušva-val vetették össze. Ezt az egyeztetést még SZARVAS GÁBOR állította fel 1876-ban (Nyr. 5 : 208), s utána mindenki elfogadta, így BÁRCZI (SzófSz.) és lényegében Kniezsa is, aki azonban már bizonyos kritikai megjegyzéseket fűz hozzá.

Az egyeztetés egyik nehézsége, amint erre Kniezsa rámutat, az a tény, hogy a szláv nyelvekben a 'fülbevaló' neve általában *naušnica* vagy ehhez hasonló alakú szó, de sehol sem *naušva. A másik nehézség, amit Kniezsa szintén említ, abban rejlik, hogy annak a bizonyos *naušva szónak, melynek megfelelőjét egyébként is csak az orosz-egyházi szlávból tudjuk kimutatni (vö. Vostokov, Miklosich, Sreznevskij szótárait), jelentése nem 'fülbevaló', hanem valamilyen 'ruhadisz', Sreznevskij szerint 'hímzett, kivarrott dísz', tehát az *ucho* 'fül' alapszóhoz való kapcsolása a legkevésbé sem indokolt.

Ahhoz, hogy a magyar szó eredetének kutatásában biztos kiindulópontunk legyen, először meg kell vizsgálnunk különböző jelentésváltozatait és azok időrendjét. Az OklSz. első két adata (1235/1270. és 1250.) a jelentést nem adja meg. A többi adatok a latin jelentés szerint így csoportosíthatók :

1. 'monile'. Az OklSz. az első ilyen adatot 1433-ból idézi. Hasonló korút idézhetnek a zágrábi székesegyház 1426 és 1433 között keletkezett leltárából (a leltár keletkezésének időpontjára vö. Kniewald megállapítását Starine 43 : 52), de az adatról nehéz megállapítani, vajon magyar vagy horvát

nyelvűnek kell-e tekintenünk: „unum monile, *naswa* dictum, duas figuras leoninas in se continens, lapidibus, licet non preciosis decoratum” (MonCiv-Zagr. 11 : 146). Ezekon kívül a XV. századból számos olyan adat ismeretes, ahol a *násfa* a források latin szövegében ’monile’ értelmezéssel szerepel (Oklsz.). A *násfa* igazi jelentésének megállapításához először is szükséges e latin szó értelmének tisztázása. A klasszikus latinból a *monile*-nek általában ’nyaklánc’ jelentését ismerjük és szinonimájaként a *torques*-t szokták emlegetni. A középkori forrásokban azonban nem ez, vagy legalábbis nemcsak ez az érteleme, hanem elsősorban ’ruhadísz, melldísz, díszes csat’. Kiviláglik ez olyan forrásokból, amelyek a *monile* részletes leírását adják, mint pl. az említett zágrábi leltár következő helyei: „una cappa preciosa de cetenino rubeo contexta de auro puro . . . habens in pectore ubi nodulatur cappa duo *monilia*, in quorum uno sunt tres lapides . . . et in medio una figura in quodam lapide precioso sculpta . . .” (i. m. 150—1), s a másik hely, ahol ugyanezeket a csatokat már egy másik cappá-ra felszerelve említik: „una cappa de veluto rubeo cum aurifrisio duplicato et clausuris seu duobus *monilibus*, de quibus superius fit mentio, receptis de alia cappa . . .” (i. m. 152). Ezek a helyek mind az „ubi nodulatur cappa” megjelöléssel, mind pedig a *clausura* és *monile* azonosításával kétségtelenné teszik, hogy a *monile* jelentése itt nem ’lánc’, hanem ’díszes csat’, s valószínűleg ezt a jelentést kell tulajdonítanunk a *násfa* szavunknak is sok (ha nem is éppen minden) olyan esetben, amikor mint a *monile* anyanyelvi értelmezése szerepel. — 2. ’torques, catena; (nyak)lánc’ 1447 óta (Oklsz.). Ez a jelentés nyilván úgy alakult ki, hogy egy díszesebb násfát nyakláncra akasztottak vagy több násfát nyakláncákkal dolgoztak össze. Egy értendő az Oklsz. 1447. évi adata egy olyan nyakláncról, amely tizenhárom násfát tartalmazott: „unam aliam torquem tredecim *Nasfa* in se continentem”. — 3. ’sertum, diadema, frontale; fejdísz, homlokdísz’ 1464 óta (Oklsz.). A ’sertum’ értelmezés alapján a ’párta’ jelentésre is gondolni lehetne (vö. az Oklsz. *párta* és Bartal *sertum* szavait), de a kettő között mégis bizonyos különbség lehetett. A *násfa* többi jelentése alapján arra lehet következtetni, hogy mint fejdísz is valószínűleg teljesen fémből (aranyból) készült, míg a *párta* lényegében hímzett vagy gyöngyökkel kivarrott kelméből készült. — 4. ’signum militare’. Egy adat 1465-ből (Oklsz.), amelynek alapján nem lehet megállapítani, hogy miféle katonai jelvényt neveztek násfának. — 5. ’mullo’ (1511-ből), amelyről szintén nem tudtam pontosabban megállapítani, hogy mit jelentett. — 6. ’inauris; Ohrgehänge; fülbevaló’. Ez a jelentés először Molnár Albertnél jelenik meg (NNySz.). — Nem lehet külön jelentést kielemezni az olyan esetekből, amikor a forrás a násfákat csak általánosságban ’iocalia’ vagy ’clenodia’ latin szavakkal értelmezi, mert ezeknek jelentése csak ’ékszerek, drágaságok’.

A felsorolt hat (vagy legalábbis öt) egymástól jól megkülönböztethető jelentés közül éppen a ’fülbevaló’ jelenik meg legkésőbb, semmiképpen sem indokolt tehát, hogy ezt tegyük meg a magyarázat alapjául. Az alábbiakban a szónak szintén szláv, de más magyarázataát adom.

Véleményem szerint a magyar *násva*, *násfa* a szláv nyelvekben mindenütt kimutatható *šiti* (< *šī-ti) ’varrni’ igének *na*-igekötős *našiti* ’rávarrni’ alakjából képzett *našva (*na-šv-a) főnév átvétele. A szó képzéséhez megjegyzendő, hogy a *v* elem a *tōhōz* tartozik, amint azt a *šiti* ige part. perf. pass. régi *šv-enž* alakja is mutatja (Miklosich. LexPalaeosl.). A *našva kikövetkeztethető eredeti jelentése ’rávarrás’, ill. ’rávarrott dolog’ volt,

amelyből a 'rávarrott dísz' s a többi hasonló jelentés kifejlődése nagyon jól elképzelhető. A szó a szláv nyelvek közül a régi oroszból és a szerb-horvátból mutatható ki. A régi oroszban egy XV. sz.-i forrásban kétszer fordul elő, jelentése 'нашивка', azaz 'rávarrott dísz' (Sreznevskij). Ide tartozik a fentebb említett régi orosz *нашва* is, amely ugyanabból a tőből két igekötővel (na-u-) alakult. Ennek jelentése a Sreznevskij-nél idézett példából ítélve 'díszes csat', bár maga Sreznevskij ezt is 'нашивка'-val értelmezi. (Vostokov és Miklosich szótárai ugyanezt az adatot teljesen hibásan 'ruhaféle'; родъ одѣяннѣя; vestis quaedam' magyarázattal közlik.)

A régi szerb-horvátra a raguzai latinból tudok példát idézni, ahol 1346-ban egy zálogügylettel kapcsolatban két ezüst ládikát, egy ezüst násfát és egy ezüst koszorút említenek: „duas ladizas argenti, unum *nasfum* de argento, et unam coronam de argento confractam”, majd: „duas ladizas et unum *nasfum*” s végül „due ladize et *nasfus*” (MonSlavMerid 10 : 210 és 211. 1. sz. jegyzet. Az első adatot Bartal is idézi *nasfum* címszó alatt, de nála a leőhely megjelölése hibás!). Ezekben az adatokban az különös, hogy egy -a végű nőnemű szláv szó a latinságban -us végződést kapott. Horvátoknak tekintetjük esetleg a zágrábi leltár fentebb említett adatát is. A szó egyébként előfordul Bellosztenecz szótárában is, de csak 1. 'sutura' és 2. 'perinaeum' jelentésben. Az 'ékszer' jelentésre azonban több példát idézhetek írók-ból. Így a fentebb említett Črnko Szigetvár ostromáról szóló munkájában Zrínyi Miklós kalapján említ násfát: „na kom je *našva* od jementa, dragoga kaminja” 'amelyen gyémántból, drága kőből *našva* van' (Šimčik kiadása 34). Habdelić XVII. sz.-i kaj-horvát író nyelvéből: „Na on dan odnesze [Goszpodin] od nyih cifraszte czipelise, i zlate lanczeke i *nasue* i persztene” 'És azon a napon [az Úr] elveszi tőlük a cifra cipőket, az arany láncocskákat, a *násfákat* és gyűrűket' (Pervi... Adama greh 262); „A kakue halje, i kakue *nasue*... kakue zlate lancze, koliko gyungya [goszpe] nasze natikavaju?” 'És milyen ruhákat és milyen *násfákat*... milyen aranyláncokat, mennyi gyöngyöt raknak magukra [az asszonyok]?' (i. m. 263); „zlatom, *nasvi* i dragem kame-nyem naczifrane czifranje i lepotu szercza i dusseszu pogubile” 'az arannyal *násfákkal* és drága kővel felcicomázott [nők] a szív és lélek ékességét és szépségét elvesztették' (i. m. 271). Az utolsó példában álló *nasvi* tb. instr. alak arra mutat, hogy a szónak a kaj-horvátban vagy *našev*, vagy *našvo* mellék-alakjának is kellett lennie. (A HASz.-ban idézett *našav* és *našiv* szavak szintén a *šiti* igének származékai, de ezek nyelvújítási képződmények.)

Az ismertetett adatok alapján tehát a szó jelentésfejlődése a következőképpen alakult:

- a szlávban: *'rávarrás' → *'rávarrott dísz' ↗ 'díszcsat' (az oroszban)
 ↘ 'ékszer' (a horvátban)
- 'díszcsat'
 - 'nyaklánc'
- a magyarban: *'rávarrott ruhadísz'
- 'fejdísz, diadém'
 - 'katonai jelvény'
 - 'fülbevaló'

A magyarba tehát a szó már bizonyos mértékig fejlett jelentéstartalommal került át. Irlők folyamán még tovább differenciálódott, s olyan jelenségeket is fejlesztett, amelyek a szláv nyelvekből nem mutathatók ki.

Az itt előadott magyarázat támogatására mind szóképzés, mind a jelentésfejlődés szempontjából tanulságos analógiát nyújt egy másik szerb-horvát szócsoporthoz, amely azonban nem került át a magyarba. Ez ugyancsak a *šiti* igéből, de annak *o-* igekötős *ošiti* 'körülvarrni' alakjából képzett *ošva* főnév, ill. ennek többes számi *ošve* és kicsinyítő *ošvice* alakja.

Az isztriai horvátoknál használt *ošva* jelentése 'a ruha szélére varrott pántlika, ruhadísz; ornamentum vestimentis adsutum' (HASz.). Ugyancsak Isztriából ismeretes az *ošvo* alak, melynek jelentése 'női ruhára varrott öv; quasi cingulum vestibus muliebribus adsutum' (HASz.). Az *ošva* szó 'öv' jelentésben különben előfordul már egy XVI. századi varazsdi leltárban is: „jedna ferušna zlata *ošva* na dva prsta široka” 'egy kötényre való aranyos öv, két ujjnyi széles' (Mažuranić); sőt már a XV. és XVI. század fordulóján kimutatható 'karkötő' jelentése is, a spalatói Marulić írja a bibliai Juditról: „s *ošvom* ruke spravi, uši s userezmi” 'kezeit *karkötővel* díszítette, füleit fülbevalókkal' (idézi Mažuranić *navušnica* címszó alatt). Az *ošve* (gen. *ošava*) alak jelentése 'Teil am weiblichen Hemde; indusii pars' (Vuk,³ innen Iveković-Broz és HASz.). Az ebből képzett *ošvice* a szerb-horvát nyelvtérület igen különböző részein mutatható ki, s jelentései 1. 'a női ing nyakára varrott díszes szegély'; 2. 'a női ing derekára varrott kördísz'; 3. 'az ing ujjára varrott díszes szegély'; 4. 'aranyos pántlika, melyet a nők a nyakukra csavarnak; eine Art Halsband; monile' (HASz.).

Mindezek az adatok azért érdemelnek különös figyelmet, mert tökéletes párhuzamot nyújtanak a *násfa* jelentésfejlődéséhez. Az *ošva*, *ošvo*, *ošve*, *ošvice* esetében is az alapjelentés 'a ruha nyakára, ujjára, derekára körül rávarrott dísz', majd ez a dísz önállósult, levált a ruháról és lett belőle 'deréköv', 'nyakra csavart szalag', ill. 'karkötő'.

A szóképzés és talán a jelentésfejlődés szempontjából sem érdektelen a *šiti* igének egy harmadik, a *podš-* igekötővel összetett alakból képzett *podšbva származéka, mely az oroszban (подшва) lengyelben (*podeszwa*) és szlovákban (*podšva*) egyaránt 'cipőtalp' jelentésben használatos. Az alapjelentés itt 'alávarrás', ill. 'alávarrott dolog', majd ebből 'cipőtalp'. Jelentés-tanilag az érdekesség itt az, hogy a szó mindenütt megmaradt a 'cipőtalp' fogalom jelölésére, holott azt már régóta nemcsak varrják, hanem szegezik, sőt újabban ragasztják is.

Az elmondottak alapján nem lehet kétséges, hogy *násfa* szavunk nem a szláv *ucho* főnévnek, hanem a *našiti* igének származéka. Ezzel a *násfa* magától kiesik azon jövevényszók köréből, amelyekkel a magyarban az *au* > *á* hangfejlődés lehetőségét szokták bizonyítani (vö. NyK. 42 : 14 és MNy. 26 : 89).

nyűg

A MNy. szerkesztősége egy beküldött kérdésre adott feleletében röviden utalt arra, hogy a magyar *nyűg* szó összefügghet a szerb-horvát *n(j)egve* plurale tantummal (21 : 75). Ez 'a közlemény Kniezsa figyelmét elkerülte. Az alábbiakban szeretném részletesebben kifejteni, hogy az egybevetésnek milyen lehetőségei és milyen akadályai vannak.

A szerb-horvátban a XVIII. század óta kimutatható *něgve*, *njegve*, *negbe* többes számú nőnemű főnév 'compedes' értelemben (HASz., Vuk,³ Mažuranić). Ha egyes száma volna, az *n(j)egva* lenne, ezt pedig a mai szerb-

horvát *bradva* 'bárd', *crkva* 'templom', *lagva* 'hordó', *lokva* 'pocsolya', *smokva* 'füge', *tikva* 'tök' stb. szavak tanúsága szerint egy régebbi **n(j)egy*-ből lehetne származtatni, mert az említett szavak is részint kimutatható, részint feltételezhető **brady*, *crbky*, **lgy*, **lky*, *smoky*, **tyky* alakokra mennek vissza. A feltételezhető **n(j)egy* ószerb-horvát alak a magyarba átkerülve **nyegi*, majd asszimilációval **nyigi*, később pedig a szóvégi *-i* lekopása után *nyig*, ill. *nyüg* alakot kaphatott. Az egyeztetésnek formai akadályja nemigen van, még a tőszótag megnyúlását is meg lehet magyarázni az ősi magyar *kéz* és *víz* s hasonló szavakban végbement nyúlás mintájára, bár a szlávból hasonló körülmények között átvett *tők* (< **tyky*) tőszótagja rövid maradt. Annál súlyosabbak azonban az egyéb nehézségek. A szerb-horvát szó olyan társtalanul áll a szlávtságban, hogy még az a nézet is felmerült, vajon nem a magyarból való-e (Mažuranić). A szerb-horvát forrásokban csak a XVIII. század óta mutatható ki és csak kis területen, főleg Boszniában használatos. Régi adatok hiányában azt sem lehet fenntartás nélkül elfogadni, hogy a mai *n(j)egve* valóban **n(j)egy* ősalakra megy vissza, mert külön gondot okoz a *negbe* változat megmagyarázása. Ha a szó a szerb-horvátban jövevény, honnan származik? A magyarból aligha, mert olyan területen fordul elő, ahova csak kivételesen nagy hatósugarú magyar szavak jutottak el, s hiányzik éppen a magyar nyelvhatár közelébe eső területeken. Mindezek a nehézségek csak annyira engednek következtetni, hogy a magyar és a szerb-horvát szó valamiképpen összefügghet egymással, de egyik sem származhatik a másiktól.

pala

E szó eredetének megfejtésére mindeddig csupán egy kísérlet történt. SIMONYI (Nyf. 40 : 349 Mariánovics Milán álnéven) a szlovén nyelvjárási *pála* 'Schiefer' szóból próbálta származtatni, de ezt ASBÓTH (Nyfud. 3 : 304—306) a leghatározottabban elutasította. ASBÓTH igen helyesen mutatott rá, hogy a szlovén szó teljesen társtalanul áll nemcsak a szlávtságban, hanem magában a szlovénben is, ezen kívül csakis a magyar nyelvhatár közelében fordul elő és csak két XIX. századi író szótári munkájából mutatható ki. Ő tehát SIMONYIVAL ellentétben éppen a szlovén szót származtatta a magyarból, amint már ezt előtte a szlovén Štrekelj is tette. Asbóth érvelését elfogadta BÁRCZI (SzófSz.) és Kniezsa is, s a magyar szót mindketten ismeretlen eredetűnek minősítették.

A magyarban a szó a XVIII. század eleje óta ismeretes, elsősorban *palakő* alakban (NySz.). Véleményem szerint a magyar *pala* nem egyéb, mint a német *Blatt*, ill. a bajor-osztrák nyelvjárási *plat* alak átvétele. A *Blatt* gazdag jelentéskörében többek között kimutatható a 'réteges kő, leveles kő' jelentés is. Grimmék szótárában (2 : 75) a *Blatt* 8. jelentésénél olvashatjuk : „unsere sprache benennt noch andere dünne flächen *blatt*, wie die griechische πέταλον die lat. *lamina*, *bractea*.” Ilyen értelemben mondják : „blätter im *gestein*, schichten, die sich zertheilen, vgl. *schieferblatt*.” Az itt idézett *Schieferblatt* (amely egyébként a szótárban nem szerepel mint címszó) igen fontos láncszeme a bizonyításnak. Valószínű ugyanis, hogy a palával dolgozó német szakemberek, mint bányászok, tetőfedők az egyes palalemezeket egyszerűen *Blatt*-nak nevezték, erre azonban egyelőre nem tudok példát idézni. Az egybe-

vetést támogatja az is, hogy a magyar *palakő* összetételnek megfelelően a németben is van *Blattstein* 'tegula foliatim posita' (Grimm).

A német *Blatt* szó ilyen értelmének kialakulásába s talán a magyar átvételbe is bejátszhatott a német *Platte* jelentése is. A *Schieferplatte* összetételt Grimmnél is megtaláljuk s egyik jelentése éppen 'tetőfedő palalemez', de idézni tudok rá példát egy XVIII. századi lexikonból is: „Ein Schiefer-Dach muss steiler, als andere Dächer angeleget werden, damit ihm Wind und Wetter weniger schaden. Dasselbe wird aus Schiefer-Tafeln oder *Platten*, welche von dem Schiefer-Decker durch Hülffe des Schiefer-Hammers mit Schiefer-Nägeln angeschlagen, und also geleet werden, dass immer die niedere von der höheren überdeckt werde.” (Zedler: Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste. Leipzig u. Halle. 34. Bd. 1742., 1412. hasáb.)

A magyarban a szó elején a mássalhangzótorlódás feloldódott ugyanúgy, mint a *palack*, *palacsinta*, *palánk*, *palánta*, *palást* stb. szavak esetében. A magyar alak tehát eredetileg *palát lehetett. Ennek -*t* végződését tárgyragnak érezték és elvonták a képzelt *pala* alapalakot. Ilyen elvonásra néhány esetet eddig is tudtunk, mint pl. a székely *domika* 'sajtlevés' < román *dumicat* (EtSz.), *marha* < ófn. *merhat* 'kereskedés, áru' (vö. legújabban Kniezsa, SziJsz.), *pászta* 'a szántóföldnek egy szakasza, amelyet az aratók egyszeri menetben learatnak' < szláv *postatb* 'ua.' (Kniezsa, i. m.). Nem egészen bizonyos, hogy ide tartozik-e a *medve*, *jegenye* és a *rásza* esete. Újabb időben szintén keletkeztek hasonló elvonások. Így pl. az első világháború idején a *harántgát* (kiejtve: *harángát*) katonai műszóból a közlegények nyelvében *haránga* lett (MNy. 12 : 335). A vegyészeti nyelvből került a köznyelvbe a *szódebika(r)bóna*, amelynek *bika(r)bóna* tagja a *bicarbonat(um)*, magyarosan *bikarbonát* szóalakból vonódott el. Az ilyen elvonások közé sorolhatjuk most már *pala* szavunkat is.

paplan

Hangtani, művelődéstörténeti és szóföldrajzi érvek egyaránt amellett szólnak, hogy ez a szavunk nem a délszlávból való, hanem mint Kniezsa felteszi, közvetlenül a bizánci görögből s így a középkori magyar–görög dinasztikus kapcsolatok egyik nyelvi maradványa lenne. A szó aztán a magyarból került át a szomszédos szláv nyelvekbe. A horvátországi latin és horvát források a szó történetére és jelentéskörére vonatkozóan több érdekes adatot tartalmaznak. Kiderül belőlük, hogy a paplant nemcsak takarózásra használták, hanem aludtak is rajta, sőt a díszesebbjéből oltárterítő is lehetett. Végül egy adat egész konkrétan a görög eredetre utal. Az első adat 1384-ből való: „uno culcitro vulgo *poplun* dicto” (MonCivZagr. 5 : 222). — Egy zágrábi püspök 1433-ban két paplant végrendeletileg oltárterítőnek hagyományoz: „Duas magnas coperturas vulgo *poplun* in eodem castro [Medwe], ecclesiae pro ornamentis altarium” (i. m. 2 : 73). — Egy zágrábi kanonok 1461-ben végrendelezik: „item *poplun*, super quo iacui, lego domino Paulo in Jarosyn” (MonTurop. 1 : 400). — Egy zágrábi leltár adata 1502-ből: „supellectilia vlgo *poplon* de thaphota nova II et de bysso II” (MonCivZagr. 3 : 19). — A XVI. sz. végén egy borbélymester hagyatékának leltárából: „jeden svilni *poplun* stari” 'egy régi selyempaplan' (Vjesnik zem. arh. 13 : 187). — A XVII. századi Habeliéi prózájában többször előfordul a *poplun* alak, egy példát

poplum-ra is találtam: „na posztelyu mehku . . . pod szvilni *poplum* posztaviti” ’puha ágyra . . . selyem paplan alá tenni’ (Habd. Adam 75). — A legérdekesebb adat azonban egy 1736-i horvátországi vagyoneletről származik: „tegumenta g r a e c a vulgo *poplum dicta* nro. 3” (Vjesnik zem. arh. 12 : 195) Csak az a csodálatos, hogyan tudhatták még a XVIII. században is, hogy a paplan görög eredetű takaró!

A fenti adatok több tekintetben figyelemre méltók. Egyrészt a horvátországi forrásokban való korai szereplés azt mutatja, hogy a szónak a magyarban már a középkorban általánosan el kellett terjednie s az udvari körökön túl is ismertté kellett válnia. Habeli *poplum* adata a szó eredetibb alakját látszik tükrözni, s lehet, hogy ez a horvátban a *poplun* mellett élő mellékalak volt. Végül az 1736-i adat kétségtelenné teszi a Kniezsa által javasolt görög származtatás helyességét.

szégye

Kniezsa joggal utasítja el e szó törökből való származtatásának kísérletét s helyesen mutat rá arra, hogy a szlávból, közelebbről az óoroszról kifogástalanul megmagyarázható. Hogy itt mégis foglalkozni kívánok vele, annak oka az, hogy újabban ismertté vált adatok a *szégye* szerb-horvát származását még valószínűbbé teszik. Legújabb időnkig a szó megfelelője a szerb-horvátban csak Vuk szótárából *sjeda* alakban mint baranyai tájszó volt ismeretes, s így még az a gyanú is felmerülhetett, hogy esetleg a magyarból vették át. De a HASz. azóta megjelent megfelelő része (15 : 134) arról tanúskodik, hogy a szót *se 'a* és *sjeda* alakban nagy területen, Szerbiában és Montenegróban is használják az ismert rekesztéses halászattal kapcsolatban. Ugyanebből a tőből egy másik szerb-horvát halászati műszó is származik, melyet *šidnjāk*, *šednj k* alakban Szlavóniában (Vinkovciban) használnak (vö. HASz. *šjēdnjak* címszó alatt), amelyről azonban a szótár nem tudja pontosan eldönteni, vajon az emelőhálót vagy az emelőhálóval halászó ember ülőhelyét jelenti-e. Ilyenformán a *šjēda* földrajzi elterjedése, hasonló jelentéskörű rokonsága, valamint az a tény, hogy a szerb-horvátban nemcsak mint halászati műszó ismeretes, hanem ’ülőhely, szófa, pad’ jelentésben is használatos (Boszniában és Dalmáciában), a magyarból való átvételt teljesen valószínűtlenné teszik. De különben is nagyon nehéz volna megmagyarázni, hogy a magyar *szé-* vagy *szé-* szókezdet a szerb-horvátban miért jelentkezne *sjē-* alakban. Ezzel szemben a szerb-horvát *sjē-*, *se-*, *si-* szókezdet szabályos folytatása az ósszláv *šēd-* ’ülni’ tőnek.

A *s(j)ēda* mint halászati műszó szerb-horvát nyelvterületen már a középkorban kimutatható, bár a HASz. csak XIX. századi példákat ismer. 1362-ben egy osztozkodás alkalmával a Szávától délre, Orbász (Vrbas) megyében az Ozornica folyón két rekesztéket említenek, amelynek egyikét *Oslava seŕa*-nak nevezik: „item clausura aque *Ozlouascega* vocata in fluuio Ozornicha vocato habitam (!) cessisset . . . Johanni filio Vtolini, alia vero clausura in eadem aqua Ozornicha existens Vgricheuicha nominata cessisset Demetrio” (CodDiplCroat. 13 : 238). Az *Oslava seŕa* magyarul ’szamar szégyéje’ volna, bár valószínűbb, hogy az *Oslav* birtokos melléknév alapszava talán valamilyen *Os(a)l* személynév volt. Egy másik középkori horvát adat Körös megyéből a szónak *-ica* képzővel alakult *selica* deminutívumát őrizte meg: 1475: „piscinis, piscaturis *Zegyca dictis*” (LevtKözl. 3 : 154).

A magyar *szegye*, *szégye* szónak a szerb-horvátból való származtatása semmiféle hangtani nehézségbe nem ütközik, sőt nagyon is jól beleillik a *megye* és *ragya* társaságába. Olyan esettel állunk tehát szemben, amikor egy szláv jövevényszavunk egyszerre két nyelvből is kifogástalanul megmagyarázható. Ilyenkor tárgyi és szóföldrajzi érvek dönthetnek. Tárgyi bizonyítékok itt nemigen állnak rendelkezésre, mert a rekesztéses halászat mind orosz, mind pedig délszláv területen el volt terjedve, s az ezzel kapcsolatos szavakat a magyarság bármelyik féltől átvehette. Valamivel több eredményt ígér a *szégye* legkorábbi magyar adatainak földrajzi vizsgálata.

Az OklSz. első adatát, az 1211-i tihanyi összeírás *Zegye* helynevét nem azonosíthatjuk fenntartás nélkül a *szégyé*-vel, még ha ERDÉLYI LÁSZLÓ (NyK. 34 : 400) ezt is teszi. Lehet, hogy valóban a *szégye* szó rejlik benne, de lehet, hogy személynévi eredetű, amint erre alább lesz példa. Mindenesetre feltűnő, hogy míg a többi idetartozó adat valamiképpen mind utal a halászatra, ez az utalás itt hiányzik. A szóföldrajzi bizonyításból tehát ezt az adatot ki kell rekesztenünk. — Az első kétségtelen adat 1257-ből való, s a Dráva-Száva közén, a középkori Gersence megyében „in comitatu de Guersenicha” fekvő három birtok „fel Guersenicha”, „ol Guersenicha” és „Stupna” határainak megállapításánál szerepel. Ezek a birtokok a Lónya folyó mocsaras vidékén feküdtek. A terület különösen alkalmas volt halászatra, s ezt itt nagyban üzték, amint ebből az oklevélből is kiderül. A szégyére vonatkozó adat *ol Guersenicha* határjárásában jelenik meg. „Deinde ad campum louna, inter duas piscaturas que *Seege* vocantur, ad magistrum Thyburcium et ad Tulk pertinentes, tendit superius uersus aquilonem, et . . . exit ad magnam viam, que est communis via piscatorum” (HazaiOkm. VII, 66). Ugyanebből az oklevélből érdemes kiemelni azt is, hogy az említett Thyburcius egy másik birtokának határait a császári káptalan nem is járatta meg, mert csupán halászó és legeltető hely volt szántóföld nélkül : „quandam particulam terre eiusdem (ti. Thyburciusét) iuxta Sauam existentem, que Vstilouna (= Lónya torkolata) nuncupatur, . . . idem (= császári) Capitulum metis non distinxit, pro eo, quod locus piscatorum esse dicitur, et terras arabiles non habebat nisi pascuas”. Az oklevélben szereplő két *szégye*, a „communis via piscatorum” és a „locus piscatorum” mind arra mutat, hogy ezen a területen a halászat nagy arányokban folyt. — Az OklSz. következő, 1285-ből keltezett adata nem tartozik ide. Az oklevél egy, a sárosi remetéknek adományozott földdarabot említ : „quandam particulam terre *Scegekerthe* vocatam, in comitatu de Sarus existentem” (MonFecclStrig. 2 : 198). E helynév *Scege* része nem a *szégye* közszó, hanem személynév, amint az az oklevél további rendelkezéséből kiténik : „Nos eandem (ti. a földdarabot) . . . ipsis fratribus statuimus et assignauimus, sub eisdem metis et terminis, in quibus per ipsum *Scege* et alios possessores eiusdem limitata fuerat et possessa”. — Az OklSz. 1334-i adata az egri káptalannak egy határvillongás eligazításáról tudósító kiadványából való. Az oklevél adataiból megállapítható, hogy a benne említett *szégye* „quidam locus clausure piscium vulgo *Scege* vocatus super fluvio Tycie existens” Vitka és Olesva birtokok határában, a Szamos és a Tisza összefolyása tájékán feketett (KárolyiOkl. 1 : 85—89). — A következő adat (1343.) ismét a Száva vidékéről származik. Az OklSz.-ban D 3610 jelzettel idézett oklevél két helyen is ki van adva (AnjouOkm. 4 : 362—370 és CodDiplCroat. 11 : 79—86). Az oklevél vége arról értesít, hogy az osztozkodó felek birtokaik egy részét, így a Száva mellett fekvő erdőt és a *szégyéket* „piscaturas seu piscium clausuras vniversas

wlgo zege nominatas” nem osztják fel egymás között. Már Szamota is röviden jelezte, hogy ezek a szégyék a Szávában voltak. — Az 1348-i adat ugyancsak délvidéki eredetű s a bácsi káptalannak egy hatalmaskodás kivizsgálásáról szóló jelentéséből származik (Zichy Okm. 2 : 298—299). Az oklevélből kitűnik, hogy az említett szégye a Dunában Bátmonostor mellett feküdt : „clausuram piscium seu Capturam uulgo *scege* uocatum (!) in fluuio danobi ad Bothmonustura pertinenti”. — A következő adatot az OklSz. nem ismeri, számunkra annál fontosabb, mert ismét a Dráva-Száva közére vonatkozik. 1373-ban a zágrábi káptalan előtt választott bírák hoznak döntést egy peres ügyben, mely többek közt a Lónya folyóban fekvő öt szégye ügyében keletkezett : „in facto seu lite quarundam quinque piscariarum vulgariter *Zegye* vocatam (!), videlicet in aqua seu fluvio Lonya vocato existentibus (!)” (CodDiplCroat. 14 : 486). Ez az oklevél azért is fontos, mert itt fordul elő először egy másik magyar halászati műszó, a *ketrec* (a kiadásban kétszer is hibásan *Ketvech*-nek írva) majdnem két évtizeddel megelőzve az OklSz. első adatát. — A XIV. század utolsó évtizedétől kezdve a *szégye* már nagyon sűrűn jelentkezik az oklevelekben, s az ország legkülönbözőbb pontjain fordul elő. Így 1396-ban az egri káptalan oklevele (DI 8143) Borsod megyében a Tiszán említ „clausuras vulgo *zeghe* vocatas ac piscinas” ; 1400-ban a pozsonyi káptalan oklevelében (DI 8531) Tökis és Belső Kürt („Tuvkis”, „Belsew Kywrth”) között dunai szégyék szerepelnek : „clausure piscium wlgo *zegie* vocate in fluvio Danubii”. (E két utóbbi levéltári adatnak az OklSz. jelzete alapján Dezső László volt szíves utána nézni.)

A felsorolt adatok szóföldrajzi vallomása elég nyomós érvül szolgálhat a magyar szó eredetének meghatározásában. Nem lehet véletlen, hogy az 1373-ig előforduló, kétségtelenül idevonható öt adat közül négy délen helyezkedik el, s közöttük éppen a legrégebbi a Dráva-Száva közén felelt szégyés halászatról tanúskodik. Bármennyire kifogástalan tehát *szégye* szavunknak az óoroszról való származtatása, a legrégebbi magyar adatok zömének földrajzi elhelyezkedése mégis inkább arra mutat, hogy a szerb-horvát *seđa* átvételével van dolgunk.

szelemen

E szónak mindeddig csak 'gerenda' jelentését szokták figyelembe venni, Knezsza is csak ezt adja, holott a szótörténeti adatok alapján a régiségben két jelentését kell megkülönböztetnünk, sőt igen valószínű, hogy két különböző átvétellel van dolgunk. Az első jelentés, 'a parasztház tetejének ormán végigvonuló gerenda' minden szláv nyelvből kimutatható, s így a magyar szó közelebbi forrását nem tudjuk megjelölni. E jelentés mellett azonban a szó a régiségben használatos 'hegytető, hegyhát, hegygerinc' értelemben is, mely nyilván hasonlósági névátvitellel az előbbiből alakult ki. A magyar *szelemen* ilyen jelentésben való használata az okleveles adatok alapján földrajzilag rögzíthető, s ezzel egyúttal az átdadó nyelv is meghatározható. Az idevonatkozó, részben már az OklSz.-ban is szereplő (de földrajzilag ott nem rögzített) adatok a következők : 1209 : „Ibi etiam habet predium pro se, ubi est ecclesia sancti Martini, cuius predii meta incipit ex una parte Zawa et tendit usque ad Crapina, deinde ad Gypka, inde ascendendo tendit usque ad uerticem montis. qui uulgo dicitur *Zelemen* (CodDiplCroat. 3 : 92, ÁÜO.

11 : 90—4). — 1210/1272 : II. Endre a templáriusoknak Pozsega megyében többek között „Lesnissa” földet adományozza, ennek határjárásában : „vnde protenditur ad *Scelemen* et per collem Scellemen reuertitur ad predictum locum Starsa” (CodDiplCroat. 3 : 98. — 1232/1248 : A Dráva-Száva közén fekvő „Bedecz et Terpyn” földek eladását a pécsi káptalan bizonyítja. A földek határjárásában : „prima meta incipit in *Zelemen* et subtus *Zelemen* est puteus qui vocatur Kenezkuta”; „inde uergit ad aquilonem et in magno spacio eundo peruenit ad *Zelemen* et per illum *Zelemen* tendit ad occidentem”; „et peruenit ad magnum *Zelemen* . . . et per eundem *Zelemen* tendit ad orientem” (CodDiplCroat. 3 : 358, ÁUO. 6 : 513). — 1250/1392 : IV. Béla Pozsega megyében adományoz földeket : „Prima meta terre Hor-sowch incipit ab aquilone in sumpmitate montis Pasaga (!) qui wlgō *Zelemen* dicitur”; „ascendit in sumpmitatem montis qui *Zelemen* dicitur et per eundem montem tendens peruenit ad caput cuiusdam aque, que vocatur Kenezkuta” (CodDiplCroat. 4 : 434). — 1266 : Mária királyné ugyancsak Pozsega megyében adományoz birtokokat. „Cherkvenig” birtok határjárásában : „ascendit ad montem qui dicitur Cherguenyg, in cuius cacumine est meta terrea et ab hinc uadit continue per loca que *Zelemen* uocantur”, „Mete autem terre Rodoanch hoc ordine distinguntur : prima meta incipit a parte aquilonis in cacumine montis qui *Zelemen* uocatur (CodDiplCroat. 5 : 413, Hazai Okm. 6 : 140—2). — 1280 : a pozsegai káptalan megjárta Ibrahin birtokának határait. A megye nincs megjelölve, de az oklevél adatai kétségtelenül bizonyítják, hogy a birtok a Dráva-Száva közén feküdt : „deinde cadit ad fluuium Prezelolch et per ipsum pothok vadit ad *Zelemen*” (CodDiplCroat. 6 : 373, ÁUO. 12 : 315). — 1328 : deinde versus septemtrionem ad cacumen directe magni montis Meduednicha, per quod cacumen vulgariter *Stelemen* (!) dictum, vadit directe versus orientem (MonCivZagr. 1 : 130, CodDiplCroat. 9 : 406). Az oklevél mindkét kiadásában a kérdéses adat *Stelemen* alakban áll. Az OklSz. joggal javítja az adatot *Scelemen*-re, egyrészt mert a középkori írásban a *c* és *t* igen könnyen összetéveszthető, másrészt pedig mert a Zágráb melletti Medvednica hegységről van szó, amelynek legmagasabb csúcsát horvátul ma is *Sljeme*-nek hívják. — 1343 : A pozsegai káptalan előtt lefolytatott osztozkodásban (l. a *barkóca* és *szégye* szócikkeket) : „Inde ad septemtrionem directe ad montem cadit in magna viam in quoddam *Zelemen* . . . abhinc per dorsum ipsius montis in magna via procedendo peruenit ad quoddam Kalista” (CodDiplCroat. 11 : 80. AnjouOkm. 4 : 363). — Az itt felsoroltakon kívüli az OklSz.-ban szereplő két adat közül az 1306/1363-i dátumának helyét nem tudtam megállapítani, az 1333/1349-i a benne előforduló „Kamenna berda” megjelölés tanúsága szerint ismét csak horvát területről származhat.

Az itt ismertetett adatok egyértelműen amellett szólnak, hogy *szelemen* szavunk 'vertex montis, summitas montis, cacumen montis, dorsum montis; hegytető, hegyhát' jelentését el kell választani a 'gerenda' jelentéstől, amelyre az OklSz. többi adatai és a NySz. példái vonatkoznak. A szó 'gerenda' jelentésben a legrégebbi adatoktól kezdve (ide számítva a személynévi előfordulásokat is, mint pl. 1250 : „*Scelemen* filius Ozlup”) az ország különböző pontjain jelentkezik. Az átadó szláv nyelvet tehát közelebbről nem lehet meghatározni. Térészini formanév jelentéssel azonban a *szelemen* a fentebb említett tíz adat közül kilenc esetben a Dráva-Száva közén fordul elő, kétségtelen tehát, hogy legalábbis ebben az értelemben a szerb-horvátból, közelebbről talán a kaj-horvátból származik. A jelentésmegoszlás már a horvátban megtörtént.

Belosztenechnél a kaj-horvát *sleme* egyik értelme 'supercilium montis'. A magyarság a *sleme* szót mint térszíni formanevet készen vette át.

taraglya

E szó történetéhez ismét csak egy régi horvát adattal tudok hozzájárulni. A szent Istvánról elnevezett zágrábi székesegyház építkezésére kiadott összegek között szerepel 1512-ben: „emi novem trahas vulgo *tragle* per den. V, fecit den. XLV” (MonCivZagr. II : 315). Az adat többes accusativusának egyes nőnemű *tragla* nominativus felelne meg, de lehet, hogy a szó plurale tantum volt. Tekintettel arra, hogy a magyarban egyelőre a legkorábbi adat 1643-ból való, a horvát közvetítés nem lehetetlen, de bizonyítva semmiképpen sincsen.

teher

Ellenvetés nélkül elfogadhatjuk Kniezsának azt a megállapítását, hogy a magyar *terh*, *tereh*, *teher* nem származhatik azokból a szláv szavakból, melyek 'Ladung, Last, Gepäck' stb. jelentéssel a magyarság tőszomszédságában lakó szláv népeknél *trh* (szlovén, kaj-horv.), *tercha*, *t'archa* (szlovák), *terch*, *tyrch* (ukrán) stb. alakban fordulnak elő. Ezek a szavak valóban magyarázat nélkül állnak a szlávtságban, s nagyon is valószínű, hogy éppen a magyarból származnak. Véleményem szerint azonban a magyar szó ennek ellenére is szláv eredetű és az óceh vagy ószlovák *trh* átvétele. Ez a szó az ósszláv *torgb-ra megy vissza, amely szabályos hangalakban minden szláv nyelvben előfordul, így óegyh. szl. *trǫgb*, bolg. *tǫrg*, szerb-horvát *trg*, szlovén *trg*, cseh és szlovák *trh*, lengyel *targ*, orosz *torg*. Közismert jelentései általában I. 'piac, tér'; 2. 'kereskedés, vásár, alku, árverés' vagy hasonló. De több szláv nyelvben kimutatható a szónak 'áru' jelentése is, így a csehben az előbb említett jelentéseken kívül 'der Kauf, gekaufte Sache' (Jungmann, Kott), a régi oroszban 'товар; áru' (Sreznevskij) és a régi szerb-horvátban 'merx' (Daničić). Az egybevetésre tulajdonképpen a régi szerb források olvasása vezetett rá. A középkori bosnyák, szerb és bolgár uralkodók többször kötöttek a raguzai köztársasággal kereskedelmi szerződéseket, amelyek elég részletesen szabályozták a balkáni országokban működő raguzai vagy a Raguzában vásárló balkáni kereskedők jogait. Ezek az oklevelek gyakran említik az áruval utazó kereskedőket s ilyenkor az áru általános megjelölésére mindig a szerb-horv. *trg* szót használják. A szóhasználat szemléltetésére idézek néhány példát. 1234: „da si hode sь svoimi si *trgi* po vsei zemli oblasti kraljevstva mi” 'hogy szabadon járjanak *áruikkal* az én királyságom egész földjén' (Miklosich MonSerb. 19); 1253: „da si kupuju vsaki *trgb*, koi imь je na potrebu” 'hogy a [bolgár kereskedők Raguzában] vásároljanak mindenféle *árut*, amire szükségük van' (i. m. 37); 1254: „da ti morešь u Dubrovnikь kupovati i tvoi ludie vsaki *trgb*” 'hogy te és a te embereid Raguzában mindenféle *árut* vásárolhattok' (i. m. 43); „koi *trgb* iznesete izь Dubrovnika” 'ami *árut* Raguzából kiviszték' (uo.). Bár a magyar szót hangtani nehézség miatt nem lehet az ószerbből származtatni, ezek az adatok mégis igen fontosak. A *trg* szó ezekben az esetekben mindig olyan árut jelöl, amellyel a kereskedők utaztak, a *trg* 'áru' volt tehát egyúttal a rakomány, a málha, a *teher*. A régi

cseh és szlovák nyelvből hasonló példákat nem tudok idézni, mert az ócseh szótárnak ez a része még nem jelent meg, de a régi orosz és szerb-horvát, valamint az újkori cseh szóhasználat valószínűsíti, hogy a *trh* szónak már az ócsehben vagy az ószlovákban is meglehetett a 'Ware' s ezzel együtt a 'Ladung, Last' jelentése is.

A jelentés szempontjából az egyeztetést magyar részről különösen egy körülmény támogatja. A régiségben van *terhes szekér* kifejezés, amely nemcsak általában a mai értelemben vett teherfuvarozó szekeret jelentette a hintóval szemben, ahogy az OklSz. (1490.): „Cum duobus curribus vno Hynthozeker dicto et alio *Terhesszeker*” adatából következtetni lehetne, hanem konkrétan az árufuvarozó, áruval megrakott szekeret is, sőt az eredeti jelentése éppen ez volt. Az OklSz. erre egy igen szép példát idéz a vámszedéssel kapcsolatban 1588-ból: „*Terhes szekerekteucl* és *szalaktwl* szedik az wamoth”. A középkori vámszedést szabályozó latin oklevelekben az ilyen szekér mindig úgy szerepel, mint valamilyen áruval, pl. gabonával, borral vagy kelmefélék kötegeivel, báláival megrakott „*currus*”. Olvasmányaimból idézek néhány adatot. Az 1343-i zágrábi vámszabályzatban olvassuk: „de singulis *curribus* ballarum *mercibus honeratis*”; „de singulis *curribus ponderatis quocumque blado*”; „de singulis *curribus cum vino honeratis*” (MonCivZagr. 1 : 159—60). Az 1346-i ugyancsak zágrábi szabályzatban hasonlóképpen: „de singulis *curribus* ballarum *cum mercibus oneratis*”; „de singulis *curribus ponderatis quocumque blado, frugibus*”; „de singulis *curribus cum vino oneratis*” (i. m. 181—2). Ezekben a példákban a *terhes szekér* fogalmának megfelelő *currus* mindig mint meghatározott áruval megrakott szekér szerepel. Ugyanígy konkrétan megnevezik az árut akkor is, ha olyan teherről van szó, amelyet ló vagy ember visz: „de singulis ponderibus equorum cum blado quocumque”; „de singulis ponderibus hominum cum tela vel panno communi et similibus” (i. h.). A szepesi városok vámszedésére vonatkozó XV. és XVI. századi oklevelek különbséget tesznek a nagyméretű mázsaszekér és a könnyebb, közönséges áruszállító szekerek vámszabálya között. Ez utóbbiakat általában mint „*currus communes et leves, pannis et aliis rebus venalibus . . . oneratos*”-t említik. (Így 1435-ben és később többször, vö. DOMANOVSKY, A szepesi városok árumegállító-joga. 210.) Egy 1560-ból való oklevél egy olyan adatot nyújt, amely szinte teljesen megegyezik az OklSz. fentebb idézett első adatával. A kismárkiak többek között azt panaszolják, hogy a lócseiek szekereiket a krakkói vásárról Kismárk megkerülésével irányították haza s ezáltal a várost az elmaradt vám miatt károsodás érte: „Paulus Horler iudex ceterique cives et inhabitatores civitatis Lewchowiensis . . . aliquot suos *currus*, tam *leves*, in quibus homines ipsorum vecti fuissent, quam *graves et mercibus onustos* ex nundinis Cracowiensibus . . . redeuntes per novam quandam et inconsuetam viam ad praefatam civitatem ipsorum Lewchowiensium deduxissent et deduci fecissent” (i. m. 439). Itt a *currus levis* és a *currus gravis, mercibus onustus* nem egyéb, mint a *hintószekér* és a *terhes szekér* megfelelője. Ilyen módon a *terhes szekér* és a *currus mercibus oneratus, mercibus onustus, rebus venalibus oneratus* egyezése alapján a magyar *terh, tereh*, *teher* eredeti 'áru' jelentése alig lehet kétséges, ez pedig a cseh vagy szlovák *trh*-ből való származtatást jelentés szempontjából elfogadhatóvá teszi. A szó a magyarban éppen a felvidéki városok élénk kereskedelmi életén keresztül terjedhetett el.

Az átvétel a XIII. századnál korábban nem történhetett. Az ócseh és ószlovák *g* ugyanis ekkor vált *h*-vá. Szlovák területen a *h* ejtésre utaló első

adat 1208-ból mutatható ki. A vokalikus *r* hang a magyarban *er* szótaggal helyettesítődött, hasonlóan ahhoz, ahogyan *bérc* és *görcs* szavunkban történt. A magyarba átkerült szó jelentésköre hamarosan kibővült. Jelentette továbbra is az árut, mint azt a *terhes szekér* kifejezés mutatja, de felvette az elvontabb 'onus, pondus' jelentést is, amire már a kódexek kora óta vannak példák.

Ezzel a megváltozott jelentéstartalommal került vissza a magyar szó a szomszédos szláv nyelvekbe, mégpedig két alakban. A visszavétel alapja egyrészt a magyar *terh* volt, ebből származnak a fentebb említett szlovén, kaj-horvát, szlovák, ukrán alakok, másrészt a magyar *tere(h)*, amely a szerb-horvátban *tèret* (Vuk³) alakban jelentkezik. A szóvégi *-t* itt úgy keletkezett, hogy az átvett *tere* alak beleilleszkedett az eredeti *-et*-töví főnevek ragozásába, mint *tele* 'borjú', *janje* 'bárány', amelyeknek függő eseteiben a *t* elem jelentkezik, gen. *teleta*, *janjeta*, dat. *teletu*, *janjetu*, a *tere* ragozása tehát gen. *tereta*, dat. *teretu* lett, majd a függő esetekből egy új *teret* nominativus vonódott el. Hasonló átalakuláson ment keresztül *mente* szavunk is, amely a horvátba átkerülve, a *kamen* 'kő', *plamen* 'láng' típusú szavak mintájára egy új *menten* nominativusi alakot fejlesztett ki.

viskó

A magyar *viskó* 'Häuschen, Hütte' eredetének megfejtésére mindeddig csak egy kísérlet történt. MUNKÁCSI (AKÉ. 631—632) avesztai és szanszkrit tövekkel vetette össze, anélkül azonban, hogy a magyar szótest kialakulását valamiképpen is próbálta volna megmagyarázni. Egyczetetését BÁRCZI (SzófSz.) joggal elvetette. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az árja származtatás szó-történeti szempontból is teljesen valószínűtlen. A szó a magyarban aránylag későn, a XVII. század végén jelentkezik, kevés adattal szerepel és egészen speciális értelme van, amely a nagyon régi jövevényszavaknál nemigen szokott megmaradni. A hosszú használat folyamán jelentéskörük általában inkább bővül, mint szűkül.

Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a *viskó* a nyugati vagy keleti szláv *vyška*-ból való. Megfelelője megvan a csehben és szlovákban: *vyška* (Kott, Kálal) jelentése 'kamra, éleltár', amely vagy a lakóház fölött van, vagy különálló épület, „de mindig magasabb, mint a többi épületek” (Kott); az ukránban *вишка* 'padlás' (Hrinčenko, Želechowski) s egy kifejezés: *комора на вишках* 'oszlopokon, lábakon álló kamra', ti. hogy a víz el ne érje. A leggazdagabb jelentésköre az oroszban van: *вышка* 1. 'cella, padlásszoba'; 2. 'padlás'; 3. 'oszlopokon álló emelvény, ahova a szúnyogok elől aludni mennek'; 4. 'oszlopokon álló őrbódé, őrtorony'; 5. 'emelkedés, domb' (Sreznevskij, Dalj; Vasmer EtWb. nem tárgyalja!). A déli szláv nyelvekben a szó nincs meg.

Az átvétel valószínűleg a szlovákból vagy az ukránból történt. Feltűnő, hogy a szóvégi szláv *-a*-nak a magyarban *-ó* felel meg. Fel lehetne tenni, hogy ez a magyarban kicsinyítő képző, de az ilyen szavaink, úgy látszik, egyre szaporodnak (vö. *kunyhó* alatt) s inkább valami újabbszabályos hangmegfeleléssel kell számolnunk, amelynek okát az átvető magyar nyelv-járásban kell keresni.

Az itt közölt hozzászólások vagy új szófejtő cikkek távolról sem ölelik fel mindazokat a szavakat, amelyek eredetének kutatásához az átnézett okmánytárak érdemleges anyagot szolgáltatnak. Nem tárgyaltam egyelőre több olyan szót, amelyekhez egy-egy értékes adat már előkerült, de további források átnézése még újabb bizonyító anyagot ígér. Ezek elsősorban olyan szavak, amelyeknél az olaszból való származtatás és az esetleges délszláv közvetítés feltevése különleges vizsgálatot igényel. Tekintettel arra, hogy a tisztán helyi vonatkozású dalmáciai források zömét, mint pl. raguzai tanács-határozatok, egyes városok statutumai stb. még nem vizsgáltam át, e szavak tárgyalását egy későbbi tanulmány számára tartottam fenn. Lehet, hogy ezek a kutatások némileg át fogják alakítani neolatin jövevényszavainkról eddig kialakult felfogásunkat is.

A jelen hozzászólásban tárgyalt egyes szavakhoz fűzött megjegyzésekből a jövőre nézve talán egy-két általános elvet máris levonhatunk. Mik azok a kutatási módszerek, amelyekkel az eddig elért eredményeket tovább lehet fejleszteni? Nem beszélek természetesen olyan általános követelményekről, mint pl. az egyes szláv nyelvek hangtörténeti jelenségeinek pontos kronológiai és földrajzi rögzítése, szláv nyelvtörténeti szótárak és nyelvatlaszok kidolgozása, az egyes szláv nyelvekben a szóképzés részletes történetének megírása a szláv nyelvek idegen elemeinek korszerű, a szótörténettel és szóföldrajzzal számoló feldolgozása, amiket Kniezsa is számos helyen mint deziderátumokat említ. E munkák elvégzése elsősorban az egyes szláv népek tudományos feladata, s a mi munkánk számos vonatkozásban csak olyan mértékben haladhat előre, amilyen mértékben ezek a feladatok megvalósulnak.

A szlavisztika haladásának ettől az általános ütemétől függetlenül, hazai viszonylatban mégis vannak olyan lehetőségeink, melyeknek kiaknázása nemcsak szláv jövevényszavaink kutatását, hanem általában a magyar jövevényszó kutatást jelentősen előbbre vinné. Ezt röviden úgy fogalmaznám meg, hogy széleskörű, sok szempontú szótörténeti filológiát kell megteremtünk. Az alábbiakban szeretnék ennek néhány elvére és lehetőségére rámutatni. Természetesen csak a történeti korban átvett szavakról beszélek.

Igen fontos elvnek tartom, hogy bármely jövevényszó élete a hazai latin nyelvű és a magyar forrásokban szerves egységet alkot, s ezt a kutatónak is egységben kell látnia. A tapasztalat szerint a szó a hazai forrásokban már évtizedekkel, sőt évszázadokkal korábban jelentkezhettek latinított alakban, mint magyarul. Hogy az illető szót latinos alakban írják, nem annyit jelent, hogy magyar beszédben még nem használják, hanem csak annyit, hogy a szónak van a nemzetközi latinságban elfogadott alakja, s mivel ez lényegében azonos a magyar alakkal, nem tartják szükségesnek a „vulgáris” nyelv alakjának idézését. Ha egyszer a források tanúsága szerint a fogalmat nálunk már széles körben ismerik, az élet legkülönbözőbb vonatkozásaiban élnek vele, kétségtelen, hogy a szónak a népnyelvben is meg kell lennie. Ezért tartom

lehetetlennek, hogy *fosztány* szavunk az oszmán törökből jött volna, amikor a hazai forrásokban nemzetközi latin alakjaival már a XIII. század óta lépten-nyomon találkozunk. A szótörténet felderítésének első követelménye tehát visszamenni a latin forrásokhoz és összegyűjteni a szó akár latinosított, akár magyar alakjait. Csak ez fog teljes képet adni arról, hogy a magyarság mióta ismeri az illető fogalmat s hol, milyen körülmények között ismerkedett meg vele.

A latin források vallomása akkor is fontos, ha nem a kérdéses szó vagy kifejezés szerepel bennük, hanem csak az illető fogalom latin értelmezése, mint pl. a *konyha* vagy a *terhes szekér* esetében. Ilyenkor a latin szöveg a magyar szó eredeti jelentésére vagy más olyan mozzanatokra vethet világot, amelyek a szófejtést helyes irányba terelik. Ilyenkor megtörténhetik, hogy azoknak a latin szavaknak értelmét, amelyek mint a magyar szó megfelelői szerepelnek, külön filológiai munkával kell a forrásokból kihámozni. Az ilyen munkában természetesen nagy segítséget nyújtana a hazai latinság részletes szótára, de ha ez meglesz, a források olvasását akkor sem lehet nélkülözni.

A másik szempont, amelyet a szótörténeti filológiában érvényesíteni kell, a jövevényszavak történeti földrajza. A szóföldrajzi elv alkalmazása szláv jövevényszavaink kutatásában nem újdonság. Egy-egy ilyen szavunk közelebbi forrásának meghatározásában a hangtani kritériumokon kívül eddig is nagy szerepet játszott, hogy a szláv megfelelője melyik nyelvből mutatható ki, vagy ha mindenütt megvan, melyik szláv nyelvben használatos ugyanolyan értelemben, mint a magyarban. Ugyancsak fontos szóföldrajzi elv az is, amelyet Kniezsa igen termékenyen alkalmaz, ti. ha egy szláv eredetűnek látszó jövevényszavunk csak a magyar nyelvterülettel közvetlenül érintkező keskeny szláv övezetben (vajdasági szerb, kaj-horvát, hazai szlovén, szlovák, kárpátaljai ukrán) mutatható ki, távolabbi szláv területeken azonban nincs nyoma, akkor szinte bizonyosra vehető, hogy a szó nem a szlávból került a magyarba, hanem a magyarból ezekben a szomszédos szláv nyelvekbe.

Ezekben a szóföldrajzi elveken kívül a jelen dolgozatban egy másirányú szóföldrajzi vizsgálat bevezetését is megkíséreltem, ti. a legrégebb magyar szótörténeti adatok földrajzi elhelyezkedésének meghatározását, pl. a *barkóca lanka*, *szégye*, *szelemen* esetében. Ha egy-egy szó legrégebb adatai kivétel nélkül vagy túlnyomó többségben egy irányba mutatnak, nyugodt lélekkel elfogadhatjuk, hogy az átvétel valahol azon a vidéken történt. Ha már kezdetről fogva szétszórtan jelentkeznek, esetleg több egymástól független átvétellel kell számolnunk. Minden szláv szavunk földrajzi rögzítéséhez egy egészen új oklevélszótárra volna szükség, amely kiadott és kiadatlan oklevelek feldolgozásával az adatoknak nemcsak időrendjét, hanem földrajzi elhelyezkedését is megjelölné. Amíg ez elkészül, addig is egyes kiadott források csoportok átkutatásával sok mindent pótolni lehetne. Munka közben számtalanszor meggyőződtem arról, amire már előttem is sokan rájöttek, hogy azok az okleve-

lek, amelyekből Szamota levéltári jelzettel közli adatait (mert nyilván az eredeti darabokból jegyezte ki őket), sok esetben már az ő korában is ki voltak adva, vagy azóta valahol napvilágot láttak. Az OklSz.-ban történik ugyan itt-ott hivatkozás az okmánytárakra, de távolról sem minden esetben. A kutatást már az is nagyban megkönnyítené, ha elkészülne egy jegyzék, amely, Szamota jelzeteit véve alapul, feltüntetné, hogy az OklSz.-ban levéltári jelzettel szereplő, de valahol már kiadott oklevelek milyen okmánytárakban találhatók meg. Ez lehetővé tenné éppen a legrégebb, a szófejtés szempontjából legfontosabb adatok visszakeresését és földrajzi elhelyezkedésük rögzítését.

Ezek az elvek voltaképpen nem újak, nem is én alkalmazom őket nálunk először. Én mindössze egy kísérletet végeztem, hogyan kellene a megfejtendő szavakat egyszer nem a szótárak, hanem a szövegforrások felől megközelíteni. S ez a kísérlet talán nem bizonyult egészen terméketlennek.